

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ARKIV

Poul Thestrup: Om kassationsprincipper for personentypesager	73
Hans Kargaard Thomsen: Kirkebøger og arkiver	81
Jørgen Nybo Rasmussen: Ordning og registrering af folketællinger	98
Birgit Løgstrup: Valgmateriale i de centrale arkiver	115
Paul G. Ørberg: Gamle danske retsbøger fra de skånske provinser	126

ARKIV udgives af Rigsarkivet og udkommer to gange årligt, forår og efterår. Abonnement koster 20 kr. + moms årligt og tegnes ved henvendelse til Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. (Giro 20946). ARKIV redigeres af arkivar Helle Linde under medvirkning af arkivarerne Birgit Løgstrup og Hans Kargaard Thomsen.

VEJLEDNING FOR MANUSKRIPTFORFATTERE

Manuskripter sendes til ARKIVs redaktion. Ét eksemplar er tilstrækkeligt, idet det forudsættes, at forfatteren selv beholder en kopi. Redaktionen påtager sig i øvrigt intet ansvar for indsendte manuskripter, billeder m.v. Manuskripter skrives på A-4 ark med normal linjeafstand og ca. 63 typeenheder pr. linje. Noterne skrives for sig og nummereres fortløbende. Forslag til evt. illustrationer og undertekster hertil vedlægges. Når manuskriptet er godkendt, og korrektur foreligger, kan rettelser mod manuskriptet, herunder udvidelse af tekst eller noter, ikke påregnes fulgt af redaktionen. Efter at rentrykning har fundet sted, modtager forfatterne honorar pr. side og får tilsendt 25 særtryk af artiklen gratis, dog kun 5 særtryk af anmeldelser og notitser, der er anbragt under rubrikken »Orientering«. Større oplag af særtryk kan bestilles og leveres efter regning.

UDGIVET AF RIGSARKIVET OG LANDSARKIVERNE

Publikationer, der er udsolgt, er ikke medtaget.

Vejledende arkivregistraturer:

- I. Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner. 2. udg. Ved Bjørn Kornerup. 1943.
 - IV. Privatarkiver fra det 19. Aarh. i Rigsarkivet. Ved Kristian Erslev. 1923.
 - VII. Tyske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner. Ved Johanne Skovgaard, 1946.
 - VIII. Privatarkiver før 1660 i Rigsarkivet. Ved Erik Kroman. 1948.
 - IX. Privatarkiver 1660–1800 i Rigsarkivet. Ved Henny Glarbo. 1952.
 - X. De sønderjyske fyrstearkiver. Ved Erik Kroman. 1959.
 - XI. Tyske Kancelli II. Gehejmekonseillet. Danske Kancellis og Tyske Kancellis udenrigske afdeling til 1770. Ved Arthur G. Hassø og Erik Kroman. 1962.
 - XII. Rentekammeret I. Danske og norske afdelinger 1660–1848. Ved Jens Holmgaard. 1964.
 - XIII. Kongehusarkivet fra kongerne Frederik VI's, Christian VIII's og Frederik VII's tid. Ved Vello Helk. 1963.
 - XIV. Asiatiske, vestindiske og guineiske handelskompagnier. Ved J. O. Bro-Jørgensen og Aa. Rasch. 1969.
 - XV. München-samlingen. Kong Christian II's, dronning Elisabeth med flere arkiver. Ved Emilie Andersen. 1969.
- Regeringsskiftet 1784. 1888.

Fortsættes på omslagets tredje side

Om kassationsprincipper for person-enstypesager

AF POUL THESTRUP

I Arkiv bd. 5 nr. 1 1974 s. 1–17 bringes under titlen: »Hvor repræsentative er repræsentative udsnit?« en artikel af arkivar Harry Christensen. Heri behandles sammenhængene mellem på den ene side populationsstørrelse og stikprøvestørrelse for tilfældige stikprøver og på den anden side den sikkerhed og præcision hvormed man kan generalisere fra resultater opnået med stikprøven til forholdene i hele populationen. Ved population forstås den gruppe, som er undersøgelsesobjekt, og hvorfra stikprøven er taget. Da denne artikel beskæftiger sig med person-enstypesager, vil betegnelsen population altså i det følgende betegne den gruppe af person-enstypesager, der er undersøgelsesobjekt. Ved sikkerhed forstås konfidensniveau og ved præcision de maksimale procentvise afvigelser mellem resultater fra stikprøven og resultater fra hele populationen ved en given sikkerhed (konfidensniveau). Hvis en given størrelse i tilfældig stikprøve i forhold til hele populationens størrelse f.eks. giver en præcision på $\pm 2\%$ ved sikkerheden 95% (konfidensniveau $0,95$) vil det sige, at der er 95% sandsynlighed for, at hyp-pigheder i hele populationen ikke afviger mere end 2% fra hyp-pighederne for de samme størrelser i stikprøven.

Foruden disse generelle sammenhænge behandles i Harry Christensens artikel et konkret eksempel på anvendelse af sammenhængene mellem på den ene side populationsstørrelse og stikprøvestørrelse og på den anden side sikkerhed og præcision. Herværende indlæg er fremkaldt af Harry Christensens anvendelse af den ovennævnte statistiske teori på det konkrete eksempel, og det skal derfor straks pointeres, at den af Harry Christensen anvendte sammenhæng mellem populationsstørrelse, stikprøvestørrelse, sikkerhed og præcision ikke generelt anfægtes i dette indlæg. De af Harry Christensen aftrykte tabeller nr. 1 til 4 accepteres derfor som argumentationsgrundlag. Dog bruger man normalt af teoretisk-statistiske grunde ikke den af Harry Christensen anvendte formel på stikprøver, der udgør mere end 50% af populationen.¹ Dette

¹ Jfr. herom f.eks. Herbert Arkin and Raymond R. Colton: Tables for sta-

medfører for tabel 1 og 3 i Harry Christensens artikel, at de første 11 tal i kolonnen betegnet $\pm 1\%$, de første 4 tal i kolonnen betegnet $\pm 2\%$ og det første tal i kolonnerne betegnet $\pm 3\%$ og $\pm 4\%$ ikke kan accepteres. For tabel 2 og 4 medfører det, at de første 7 tal i kolonnen betegnet $\pm 1\%$, de første 2 tal i kolonnen betegnet $\pm 2\%$ og det første tal i kolonnen betegnet $\pm 3\%$ ikke kan accepteres. Dette har kun marginal betydning for det af Harry Christensen anførte eksempel på teoriens anvendelse og anføres kun her for at gøre opmærksom på, at man ikke kan vente at komme til acceptable resultater, hvis man til andre kassationsforslag anvender de ovennævnte dele af de fire tabeller.

Mens Harry Christensens statistisk-teoretiske grundlag for det praktiske eksempel med den ovennævnte undtagelse ikke her skal anfægtes, finder jeg ikke de anvendte ikke-statistiske præmisser i eksemplet acceptable.

Harry Christensens praktiske eksempel på teoriens anvendelse er et forslag til kassationsbestemmelser for selvangivelser fra og med 1970. Det nye forslag fremsættes på grundlag af en kritik af forslaget om at bevare 3,3% af alle selvangivelser, ved at bevare selvangivelser for skatte-hovedpersoner født den 1. ste i en måned samt deres eventuelle ægtefæller.² Dette er en systematisk stikprøve, men det må formodes, at denne stikprøve ikke rammer nogen underliggende periodicitet i materialet. Mere almindeligt udtrykt formodes det, at hovedpersoner født den 1. ste og deres eventuelle ægtefæller ikke på nogen speciel måde skiller sig ud fra den øvrige mængde af skatteydere. Det vil derfor ikke være urimeligt, at

tisticians, sec. ed., New York 1968, tabel 20, note 2.

Den af Harry Christensen anvendte formel, som ved en trykfejl mangler i H.C.s artikel (side 6 note 2) er:

$$\sigma = \sqrt{\frac{p \times q}{n} \left(\frac{N-n}{N-1} \right)}$$

σ multipliceret med 1,96 giver præcisionen ved sikkerhed 95%, og σ multipliceret med 2,576 giver præcisionen ved sikkerhed 99% (jfr. op. cit. p. 22). Angående bogstavernes betydning henvises til nævnte note hos H. C. Ved såvel beregningen af H.C.s tabeller som ved beregningerne i denne artikel er det forudsat at:

$$p = q = 0,5$$

da man derved får præcisionen ved ugunstigste hyppighedsforekomst.

² Om udtagelsesprincipperne for denne stikprøve jfr. Helle Linde: Kassation i personsager, Arkiv bd. 4, 1971, s. 321 ff.

skønne over præcisionen og sikkerheden ved generaliseringer fra denne stikprøve til hele populationen efter de regler, der gælder for tilfældige stikprøver. En 3,3 % stikprøve vil medføre, at man ved landsdækkende undersøgelser (skønnet population 3.800.000 skatteydere) på grundlag af resultater fra stikprøven med en sikkerhed på 99 % og en præcision på $\pm 0,35$ % vil kunne udtale sig om forhold i populationen som helhed. Hvis man f.eks. vælger en delpopulation på 3.750 skatteydere vil resultaterne fra stikprøven med en sikkerhed på 99 % kun have en præcision på $\pm 11,3$ %. Harry Christensen konkluderer med rette, at dette er en uantagelig lav præcision. En delpopulation på 3.750 kommer Harry Christensen til ved at antage, at man ønskede at undersøge forholdene i en kommune med 5.000 indbyggere, deraf 3.750 skatteydere.³

Harry Christensen drager heraf den konklusion, at man, for altid at kunne opnå acceptabel sikkerhed og præcision på *kommuneniveau* ikke bør vælge en ensartet bevaringsprocent for selvangivelser i alle landets kommuner, men i stedet opstilles et forslag med forskellige bevaringsprocenter for forskellige kommunestørrelser. Således skal efter Harry Christensens forslag for kommuner med under 2000 selvangivelser årligt bevares alle, for kommuner med 2.000–4.500 50 %, for kommuner med 4.500–9.000 33 %, for kommuner med 9.000–18.000 20 %, for kommuner med 18.000–40.000 10 %, for kommuner med 40.000–70.000 6,6 % og for kommuner med over 70.000 3,3 %. Dette forslag vil medføre, at man altid på kommuneniveau vil kunne have en præcision på ± 2 –3 % ved en sikkerhed på 99 %. Forslaget vil også medføre, at der skal bevares ca. 5 gange så mange selvangivelser, som efter kassationsforslaget med generel 3,3 % bevaring.⁴

Hvis man som jeg (og Harry Christensen) mener, at selvangivelser med de deri indlagte regnskaber vil være et meget vigtigt kildemateriale for fremtidig forskning, da man med moderne databehandlingsteknik er i stand til at behandle meget store datamængder, er der ikke noget umiddelbart afskrækkende i et forslag til omfordeling af de fremtidige magasinressourcer, så magasinpladsen til selvangivelser femdobles. Jeg finder imidlertid ikke, at Harry Christensen i sit forslag på særlig god vis forudser, hvad fremtidige forskere vil bruge selvangivelsesmateriale til, når der ses

³ Arkiv bd. 5, 1974 s. 11 f.

⁴ Arkiv bd. 5, 1974 s. 15 f.

bort fra rent lokalhistorisk forskning. Det vil betyde en kraftig begrænsning af mulighederne for udforskning af væsentlige socialhistoriske undersøgelsesområder, hvis man laver et bevaringssystem, hvor princippet er, at man, som Harry Christensen foreslår, anser »de enkelte kommuner for de enheder eller delpopulationer, der skal kunne udforskes«. ⁵

Det, det gøres muligt for fremtidige forskere at undersøge med de af Harry Christensen foreslåede stikprøvestørrelser, er f.eks., hvor stor en procentdel af en kommunes skatteydere, der havde skattepligtige indkomster over 30.000, og hvor stor en del, der havde mindre. Den slags er som regel allerede undersøgt eller vil kunne undersøges på totalbevaret materiale (f.eks. skattelisterne). Hvis man derimod ønsker at opstille mere avancerede problemstillinger: F.eks. ønsker at undersøge, hvor mange steder lønmodtagere har været beskæftiget i løbet af en periode, og hvordan deres indtægt har fordelt sig på korte og længere ansættelsesperioder, er populationen nu ikke længere *alle* kommunens skatteydere. Med de foreslåede bevaringsprocenter, f.eks. 33 % for kommuner med 4.500–9.000 skatteydere, vil det derfor ikke være muligt at udtale sig med en sikkerhed på 99 % og en præcision på 2 % på kommuneniveau. Hvis man ønsker at foretage den slags undersøgelser, må de altså også efter Harry Christensens forslag foretages for områder med mere end én kommune (eller for helt små kommuner med under 2.000 skatteydere, hvor Harry Christensen foreslår en bevaringsprocent på 100).

Den gruppe, hvis forhold man ønsker at undersøge, behøver ikke at være defineret ud fra kommunegrænser eller sociale variable. Den kan være defineret geografisk. Hvis man f.eks. ønsker at undersøge indkomstforholdene for ca. 8.000 skatteydere i den sorte firkant på Nørrebro, vil man efter Harry Christensens forslag kun have en 3,3 % stikprøve at gå ud fra, idet Harry Christensens forslag kun opererer med repræsentativitet på kommuneniveau (i dette tilfælde altså Københavns kommune). Dette giver ved en sikkerhed på 99 % kun en præcision på $\pm 7,8\%$ for en undersøgelse af de 8.000 skatteydere i den sorte firkant. Hvis man derimod ønsker at undersøge indkomstforholdene i en mindre kommune med 8.000 skatteydere, vil man efter Harry Christensens forslag få en stikprøve på 33 %. Dette giver med en sikkerhed på 99 % en præ-

⁵ Arkiv bd. 5, 1974 s. 15.

cision på $\pm 2\%$. Hvorfor er det vigtigere at kunne udtale sig om indtægtsforholdene i en lille kommune end i en befolkning af samme størrelse på Nørrebro?

Der er andre problemer ved at udtage stikprøver af forskellig procentstørrelse i forskellige kommunestørrelser. Hvis man f.eks. ønsker at undersøge indkomstforholdene for afvandrede landmænd før og efter afvandringen, hjælper det ikke, at der i landkommunerne er bevaret fra 20–100 % af selvangivelserne. Man kan kun lade undersøgelsen omfatte de landmænd, der kan genfindes, efter at de er vandret til større (by)kommuner, dvs. 3,3 %. Den stikprøve af afvandrede landmænd, som man kan undersøge forholdene for, bliver altså kun 3,3 % af samtlige afvandrede landmænd.⁶ Resultatet bliver altså ikke spor bedre, end hvis man blot havde bevaret 3,3 % generelt. Hvor dårligt resultatet vil blive i begge tilfælde kan ses af, at man for at få en sikkerhed på 99 % og en præcision på $\pm 2\%$ skal lade undersøgelsen omfatte så stort et geografisk område og så lang en tidsperiode, at der ialt er afvandret ca. 121.500 landmænd.⁷

Dette resultat kommer man altså til hvad enten man udtager 3,3 % af selvangivelserne i samtlige kommuner, eller bruger de udtagelsesprocenter, som Harry Christensen foreslår, der som ovenfor nævnt vil medføre, at der må opbevares 5 gange så mange selvangivelser, som ved en generel bevaringsprocent på 3,3.

Man ville ved undersøgelser, som ikke netop omfattede *alle* skatteydere i *én* kommune kunne få bedre resultater med en forøget bevaring af selvangivelser (i forhold til forslaget med de 3,3 %) hvis der bevaredes den samme procentdel for alle kommuner. Hvis man f.eks. vælger en generel bevaringsprocent på 10, kan man på grundlag af den 10 % stikprøve med en sikkerhed på 99 og en præcision på $\pm 2\%$ drage slutninger om en gruppe, der i totalpopulationen udgør mindst 37.327, og hvis man vælger en

⁶ Det forudsættes, at stikprøverne er udtaget koncentriske, således at de fødselsdatoer, der indgår i 3,3 % stikprøven også medtages i 6,6 % stikprøven, etc. Jfr. Helle Linde i Arkiv bd. 4, 1971 s. 326.

⁷ Ved hjælp af formlen nævnt i note 1 (jfr. note 2 i H.C.s artikel) får man for 99 % sikkerhed og $\pm 2\%$ præcision ligningen

$$0,02 = 2,576 \sqrt{\frac{0,25}{0,033N} \left(\frac{N - 0,033N}{N - 1} \right)}$$

som løst med hensyn til N giver ca. 121.500.

stikprøve på 20 %, vil man med samme sikkerhed og præcision kunne drage slutninger om en gruppe, der i totalpopulationen udgjorde mindst 16.590.⁸ En sådan gruppe kan være geografisk afgrænset som skatteyderne i én eller flere landkommuner, én eller flere bymæssige kommuner, en del af en storby, eller kan være afgrænset som en social gruppe i et større geografisk område, eventuelt hele Danmark. Der vil således ikke være dårligere muligheder for at undersøge indtægtsforholdene for 8000 skatteydere i den sorte firkant på Nørrebro end for 8000 indbyggere i en jysk landkommune, og systemet vil være langt nemmere for både kommunerne og arkivvæsenet.

Når man ønsker at bevare en stikprøve af et materiale af enstypesager i stedet for hele materialet, er der mangfoldige måder, dette kan gøres på. En del måder vil være at betragte som tilfældig udvælgelse. Dette vil f.eks. være tilfældet, hvis man udtager nummerede sager efter en tabel over tilfældige tal. Man vil så ud fra stikprøvens størrelse og totalpopulationens størrelse kunne beregne sikkerhed og præcision. Der er også mulighed for at udtage systematiske stikprøver. En del af disse vil være af en sådan art, at man normalt opfatter dem som svarende til tilfældige stikprøver. Man kan således også med sådanne stikprøver beregne sikkerhed og præcision, når man kender stikprøvens størrelse og populationens størrelse. Hvad enten man vælger den ene eller den anden metode, vil man, hvis stikprøven er stor nok, kunne drage slutninger fra stikprøven til populationen, inden for den administrative sammenhæng, hvor stikprøven er udtaget.

Hvis man efter Harry Christensens forslag udtager passende store stikprøver af de enkelte kommuners selvangivelser, er der ingen problemer med at drage slutninger om forhold, som omfatter alle kommunens skatteydere. Problemerne opstår, når man skal kombinere materiale fra forskellige kommuner eller fra forskellige administrative processer. Et meget væsentlige problem ved stikprøveudtagelse eller mere generelt ved selektiv kassation er problemet sammenhæng mellem forskellige kildegrupper, skabt af parallelle eller hierarkiske organer. Lars Nilsson skriver om betydningen af at bedømme et arkivmateriales bevaringsværdi ud fra dets sammenhæng med andet materiale:

»Särskilt viktigt blir en sådan bedömning vid selektiv utgall-

⁸ Beregnet på samme måde som i note 7.

ring. Selektionen innebär ju, att man i högre eller lägre grad uppger kravet på »full täckning«. Det blir därvid av största vikt att tilse, att det i olika arkiv bevarade materialet blir kommensurabelt, sett ur så många synvinklar som möjligt. Delvis sammanfallande härmed står uppsikten över att man inte genom utgallring av ett material minskar källvärdet av bevarat material«. ⁹

For stikprøver af person-enstypesager kan der opstilles følgende generelle sammenhæng:

Hvis man i forskellige kildegrupper opererer med forskellige stikprøvestørrelser, men systematiske stikprøver, som omfatter hinanden, vil undersøgelser, som inddrager flere af kildegrupperne, højst kunne få den stikprøvestørrelse, der er valgt i den kildegruppe, hvor stikprøven er mindst.

Dette medfører f.eks., at hvis man vælger Harry Christensens kassationsforslag med differentierede bevaringsprocenter for selvangivelser, vil den stikprøve, som man kan bruge, når man undersøger personer, der flytter, kun være 3,3 %, idet denne stikprøvestørrelse er den lavest forekommende. Et andet eksempel på det samme vil være en undersøgelse af sammenhængen mellem modtagelse af forskellige former for sociale ydelser 1933–70. Ifølge udkastet til generelle kassationsbestemmelser for kommunernes arkiver skal, hvis sager vedrørende aldersrente, folkepension, invalidepension, enkepension, enkebørnsunderstøttelse og børnebidrag er ordnet sådan, at særskilt kassation er mulig, kun bevares 3 %. Af andre socialsager skal bevares 20 %. Ved en undersøgelse af sammenhængen mellem modtagelse af forskellige sociale ydelser vil man således kun kunne anvende en stikprøve på 3 %. ¹⁰

En anden generel sammenhæng for stikprøver af person-enstypesager er:

Hvis der af forskellige kildematerialer er udtaget stikprøver efter forskellige systematiske stikprøveprincipper eller tilfældige stikprøver, er den stikprøve af personer, som forekommer i begge materialer, lig med en brøkdelt, som fremkommer ved at multiplicere den brøkdelt, som er udtaget af det ene materiale, med den brøkdelt, som er udtaget af det andet materiale.

⁹ Lars Nilsson: »Gallringsfrågan«, Arkiv Samhälle och Forskning nr. 12, 1970 s. 24.

¹⁰ Samme forudsætninger som i note 6.

Et eksempel kan igen tages fra mulighederne for at undersøge sociale forhold 1933–70. Ifølge udkastet til generelle kassationsbestemmelser for kommunernes arkiver skal der for socialsager, hvis disse ikke er sagligt opdelt, bevares 20 0/0, det vil sige sager for personer født den 1., 6., 11., 16., 21. og 26. i måneden, *eller* hver femte sag. Hvis man ønsker at følge personer, som flytter fra én kommune til en anden, og hvis den ene kommune har bevaret sager for personer født de nævnte datoer, mens den anden har bevaret hver femte sag ved aftælling, er den stikprøve af de flyttende, som man kan undersøge $0,2 \times 0,2 = 0,04$ eller 4 0/0, selv om der i begge materialer er bevaret 20 0/0.

Konklusionen heraf må blive, at man for person-enstypesager bør operere med så få forskellige bevaringsprocenter som muligt, at bevaringsprocenterne bør være ret høje, og at man, hvis materialet ikke kan udtages efter fødselsdato, bør totalbevare. Det vil således være yderst uheldigt, hvis f.eks. nogen vil foreslå at bevare folke-registerkortene for personer, hvis efternavn begynder med bestemte bogstaver, idet det vil gøre det næsten umuligt at kombinere bevaret folkeregister-materiale med f.eks. socialsager. Et sådant kassationsprincip for folkeregisterkort er der da heldigvis heller ingen, der har foreslået endnu.

Kirkebøger og arkiver

Reformforslag og kommentarer fra 1850'erne og 60'erne

AF HANS KARGAARD THOMSEN

Får man en gang arkivvæsenet i orden, vil man forhåbentlig også tænke på kirkebøgers opbevaring.

J. C. L. Lengnick 1851

Et hovedformål med reformen af det danske statslige arkivvæsen ved arkivloven af 1889 var at redde lokaladministrationens arkiver fra tilintetgørelse. Man var ganske sent på færde i så henseende. Statens arkiver (Gehejmearkivet og fra 1861 tillige Kongerigets Arkiv) havde indtil 1880'erne skullet tage vare på arkiverne fra centraladministrationen foruden kongehuset, hvorimod de så godt som ikke havde haft berøring med lokaladministrationen.

1880–83 havde arkivfolk fra Kongerigets Arkiv, bl.a. A. D. Jørgensen, foretaget en række inspektioner af forskellige lokale statsembeder for at danne sig et indtryk af embedsarkivernes opbevaringsforhold. Der går en lige linie fra erfaringerne på disse studieture, som afdækkede et ødelæggelsesværk under fuld udvikling på lofter, i kældre og i udhuse, til gennemførelsen af provinsarkivernes oprettelse ifølge 1889-loven, den dag i dag grundlaget for vort statslige arkivvæsens organisation.¹ Det danske arkivvæsens historiker A. D. Jørgensen bemærker, at der ikke i lange tider før 1870'erne havde været rørt ved forholdene omkring de lokale embedsarkiver, i al fald havde hverken lokale eller centrale myndigheder demonstreret fjerneste interesse for dette problem. I den forbindelse omtaler A. D. Jørgensen, at Sjællands Stiftsbibliotek

¹ A. D. Jørgensen i Meddelelser fra Det kongelige Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv for 1886–88, 1889, s. 15 ff. Samme: En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab, 1901, s. 148. Vagn Dybdahl: Arkiver og Politik. Rigsdagen og Rigsarkivet 1888–89 (Afhandlinger tilegnede Axel Linvald, 1956, s. 91 ff.). – Om arkivundersøgelserne i Nørrejylland i 1880'erne, jfr. Helle Linde: Embedsarkiverne i Hus (Jyllands Brevkiste, 1966, s. 30 ff.). – 1907 ændredes betegnelsen provinsarkiver til den nuværende: Landsarkiver.

1859 stillede forslag til Kultusministeriet om »oprettelsen af et med biblioteket forenet arkiv for ældre kirkebøger og andre dokumenter af kirkelig eller historisk interesse og vigtighed, der nu opbevares ved de respektive sogne«, men at dette forslag hverken kunne finde tilslutning på landemodet eller vække nogen opmærksomhed hos ministeriet – »selve forslagets stærke begrænsning og store beskedenhed viser, hvor lidt man dengang havde gjort sig fortrolig med de forholdsregler, som udfordredes for at få et tilfredsstillende arkivvæsen bragt i stand«, tilføjer han.²

Henvendelsen fra Sjællands Stiftsbibliotek er imidlertid ikke en isoleret episode, men bør ses i sammenhæng med en langtrukket og i øvrigt på kort sigt resultatløs drøftelse i årene 1855–65 om navnlig præstearkiverne og specielt kirkebøgernes opbevaringsforhold, en debat som genealogen J. C. L. Lengnick var den oprindelige årsag til. Den fik tilsyneladende ingen direkte betydning for forhandlingerne i 1870'erne og 80'erne om arkivvæsenets fremtidige indretning, men trods dette er den i sig selv et forvarsel om et nyt syn på de lokale embedsarkiver, sådan som dette endelig trængte igennem i løbet af det følgende kvarte århundrede.³

1842 udgav J. C. L. Lengnick et lille skrift: Om genealogiske Undersøgelser som og Kirkebøger, Legater osv., en art lærebog i slægtshistoriske undersøgelser, der orienterede om det vigtigste kildemateriale ved efterforskning i arve- og legatspørgsmål – undersøgelser, som Lengnick selv drev i stor målestok for private og åbenbart ikke først og fremmest for profittens skyld. Det landsomfattende indsamlingsarbejde af slægtshistorisk materiale, som Lengnick efterhånden begav sig ud i, bragte ham naturligt nok i forbindelse ikke alene med de familier, som lå inde med oplysninger han kunne bruge, men også med præsteembederne, som forvarede grundstoffet til hans forskning, kirkebøgerne. 1842-skriftet er foruden en vejledning for andre private forskere også en art programskrift med hensyn til præstearkiverne, som han gennemgående fandt uden nogen som helst orden endsige indholdsfortegnelser og i hastigt forfald, ligesom selve kirkebogsføringen efter hans mening endnu langt op i 19. århundrede var behæftet med

² A. D. Jørgensen i Meddelelser om Rigsarkivet for 1889–91, 1892, s. 36 ff., især s. 39 f.

³ Som den første har Helle Linde gjort opmærksom på udtalelser fra 1860'erne som følge af forslaget fra 1859 (Jyllands Brevkiste, s. 29 f.).

alskens mangler og unøjagtigheder som følge af svigtende kontrol med disse sager fra myndighedernes side. Navnlig understreger Lengnick, at det først fornødne for at rette op på forholdene måtte være indretningen af et brandfrit opbevaringssted hos enhver, der på embeds vegne lå inde med ministerialbøger – i tilfælde af ildløs var det næppe enhver præst, klokker eller kirkesanger, som var indstillet på at prisgive eget gods for først og fremmest at redde »disse uskatterlige bøger« i sikkerhed, mener han.

Man burde imidlertid ikke nøjes med at forbedre opbevaringsforholdene rundt omkring. De ældre kirkebøger skulle efter Lengnicks mening helt eller delvis afskrives af vedkommende præst eller en anden egnet person, således at man efterhånden kunne oparbejde dubletsamlinger af materialet. For landsoggenes vedkommende behøvede man strengt taget kun at lade foretage uddrag af bøgerne, og når man udelod »den egentlige bondestand« kunne arbejdet med disse udskrifter overstås hurtigt – Lengnick ville selv »med sand fornøjelse påbegynde arbejdet«, hvis man blot ville tillade ham at gå i gang.⁴ Endvidere burde de ældste kirkebøger – dvs. kirkebøger, som var over 100 år gamle – og gamle skifteprotokoller indsendes til København og opbevares »på et dertil bekvemt sted« under kyndig ledelse, idet præsterne efter Lengnicks formening kun ville være glade ved at slippe for ansvar og besvær med at skulle huse dem. Et genealogisk selskab i hovedstaden med vand- og brandfri lokaler til opbevaring af de ældre kirkebøger samt – for de yngres vedkommende – i form af kopier eller blot ekstrakter ville være en udmærket idé, og et sådant selskab ville samtidig kunne levere de attester og udskrifter, som man nu ellers med større eller mindre besvær måtte fremskaffe fra præstegårdene i givet fald. Ledelsen af et sådant selskab tiltænkte Lengnick øjensynligt sig selv – han var netop udtrådt af Det genealogisk-biografiske Selskab, som han havde været en af medstifterne

⁴ For købstædernes vedk. mente Lengnick m.h.t. kirkebogsuddrag 1853, at man »vel må indskrænke sig til de mere dannede klasser« (RA. Kultusmin. 1. dpt. 1853, journalsag E 907). De fornødne uddrag af kirkebøger indtil 1814 beregnes af L. for et landsogns vedk. at ville tage højst 24 timer at udarbejde, for en provinskøbstad 30–50 timer og for landet som helhed »ca. 10 år«, jfr. hans skrift *Om Uddrag af Ministerialbøger* (1851), s. 4 og s. 10. Vedr. L.s kirkebogsuddrag se A. Fabritius og H. Hatt: *Håndbog i Slægtsforskning* (3. udg. 1963), s. 75 samt J. Hvidtfeldt m.fl.: *Håndbog for danske Lokalhistorikere* (2. udg. 1965), s. 347.

af, og sad økonomisk hårdt i det.⁵

Hverken skriftet fra 1842 eller Lengnicks gentagne direkte henvendelser til Christian VIII om præstearkiverne og deres beholdninger af kirkebøger førte åbenbart til noget resultat. Derimod opnåede han 1847 tilladelse til successivt at måtte indlåne kirkebøgerne fra før 1814 i Lolland-Falsters stift til excerpering i hovedstaden, idet han fik myndighederne overtalt til at frafalde et krav om, at han kun måtte foretage sine uddrag, hvor kirkebøgerne faktisk befandt sig. Men da han derpå søgte at opnå tilladelse til indlån af en række sjællandske købstæders kirkebøger, fik han afslag fra Kultusministeriet, som 1849 bøjede af for biskop Mynsters erklærede uvilje mod tanken: Kirkebøgerne fra før 1814 kunne ikke undværes under det daglige arbejde i pastoraterne, de kunne heller ikke sikres tilstrækkeligt ved et midlertidigt ophold i hovedstaden eller under forsendelserne frem og tilbage, og en efterkommelse af Lengnicks ønsker ville desuden medføre, at man måske ville blive overrendt fra anden side med anmodninger om lignende udlån fra pastoraterne, idet »på nærværende tid flere literati afgiver sig med deslige minutøse undersøgelser«.⁶ Overfor den Mynster'ske opfattelse polemiserer Lengnick, når han i et nyt skrift: Om Uddrag af Ministerialbøger, 1851, hævder, at man jo dog i fremtiden kunne nøjes med at henvise liebhavere til at benytte de Lengnick'ske afskrifter og udtog i hovedstaden, således at alle udlån fra præstearkiverne af originalmaterialet måtte betragtes som en engangsforeteelse. Om Uddrag af Ministerialbøger er i det hele et bittert opgør med den umedgørlighed og uforstand, Lengnick mente at spore næsten overalt, hvor han havde søgt at

⁵ Om genealogiske Undersøgelser etc., 1842, især s. 23 ff. L.s biografi: Th. Hauch-Fausbøll i Dansk biografisk Leksikon XIV, 1938, og Vello Helk i Arkiv I nr. 4, 1967, s. 234. Om L.s anstrengte privatøkon. forhold i 1840'erne bl.a. Statssekretariatet f. Nådessager, sag nr. 3396 (RA). L's udgivelser af »genealogiske tabeller« over adelige og borgerlige slægter blev støttet fra oven, men Finansdeputationen fandt dog 1846, at man nu burde sige stop for yderligere udbetalinger af 100 rbdlr. årligt til dette formål (Chr. VIII.s Kabinetsarkiv, journalsager 1846 nr. 1022. RA). Jfr. også Kultusmin. 1. dpt. 1849, journalsag A 1425.

⁶ Danske Kancelli, 1. dpt. 1846 sager til brevnr. 5455, og 1847 nr. 616 (RA). Kultusmin. 1. dpt. 1849, journalsag A 302 og brevnr. 605, 883 samt 2640.

tale sin sag.⁷ At foretage kirkebogsuddrag, pointerede han, var ikke en fornøjelsessag for ham eller at betragte som et arbejde af kun genealogisk og personalhistorisk interesse, men ret beset en hjælpeforanstaltning af hensyn til de mange, som i arve- og legat-spørgsmål var fuldstændig afhængige af kirkebøgernes oplysninger om deres slægtsforhold. Ved enten ikke at svare (Christian VIII) eller ved rent ud at afvise hans anmodninger (Kultusministeriet) havde man kun opnået at afslå »et tilbud som vistnok søger sin lige«. Med adresse til ministeriet gjorde Lengnick nu opmærksom på, at han ikke længere ville opretholde sit tilbud, i hvert fald ikke uden at tage sig »klækkelig« betalt for ulejligheden, men for fremtiden alene påtage sig at organisere et landsomfattende indsamlingsarbejde af kirkebogsuddrag, der – om fornødent med offentlig støtte – måtte tilvejebringes af pålidelige personer, eventuelt af præsterne selv mod ekstrabetaling.⁸

I forhold til 1842-skriftet er der nu 1851 fra Lengnicks side tale om en skærpelse af krav og ønsker med hensyn til præstearkiverne: Der bør udarbejdes fortegnelser over alle bevarede ministerialbøger med oplysning om deres tilstand, ligesom gejstlige og verdslige (!) skifteprotokoller bør inventeres. Kirkebogsuddrag bør foretages også for tiden efter 1814, ja »havde man således uddrag til nutiden, kunne måske for fremtiden bestemmes, at det væsentlige af kirkebøgernes indhold, f. eks. for 5 år ad gangen, trykkes på kirkeejernes bekostning,« hvilket i mere end een retning ville virke som sikkerhedsforanstaltning og bl. a. medføre, at kirkebogsføringen ville blive mere nøjagtig, når den således løbende kunne kontrolleres udefra. Vigtigst af alt: »De mange allerede beskadigede eller forsvundne ministerialbøger opfordrer os sandelig til snarest at gøre alt for at sikre de end eksisterende for den totale undergang, der – tidligt eller silde – vil ramme dem.«⁹

⁷ L. taler om »den ringeagt, med hvilken man betragter indsamling af personalhistoriske og genealogiske materialier« og fortæller bl.a.: »En højtstående embedsmand, der tilvisse havde kunnet virke for sagen, spurgte mig: Men sig mig oprigtigt, til hvilken nytte er Deres arbejder?« (Om Uddrag etc. s. 9).

⁸ L. mente tydeligvis, at Kancelliet havde været ham en støtte i modsætning til Kultusmin. efter 1848 (Om Uddrag etc. s. 13). Hvad de sjællandske kirkebøger angår var det imidlertid først og fremmest Mynster, som forpurrede hans planer.

⁹ Om Uddrag etc., s. 10 og s. 12 f.

1853 lykkedes det Lengnick at få Kultusministeriet til at udsende en opfordring til landets biskopper om at foranstalte kirkebogsuddrag indsendt fra pastoraterne omfattende tiden både før og efter 1814,¹⁰ og 1854 foretog han henvendelser til Frederik VII og gehejmearkivar C. F. Wegener.¹¹ Efter over for kongen at have skildret det igangværende forfald samt hvorledes de gamle kirkebøger nu er »adspreedt over hele riget til nytte for ingen« foreslås de ældre ministerialbøger samt gejstlige og verdslige skifteprotokoller m.m. ført til København: »Slige værdifulde sager egnede sig for indlemmelse i et *rigsarkiv*, og en stor tilvækst ville upåtvivleligen et sådant erholde, om en kyndig mand berejste riget i det øjemed at undersøge alle samlinger og af dem udtage og hidføre alt, hvad der fortjente at anbringes i rigsarkivet« (fremhævelsen L.s). For så vidt man i øjeblikket ikke rådede over det fornødne »lokale« til sagerne »tvivler jeg ikke om, at Deres Majestæt indtil videre gerne indrømmede arkivalierne plads i de fortræffelige, brandfri kældere under Christiansborg slot, hvor der formentlig kunne indrettes et tjenligt gemme for det hele og alt derefter stilles under tilsyn af en, også med dansk genealogi og personalhistorie nøje bekendt mand, der da ikke alene omhyggeligt burde varetage bøgernes konservation, men og dagligt sysselsætte sig med at besørge registre, uddrag osv., kort sagt bidrage til, at man med mindre møje og snarest muligt kunne erholde de oplysninger, der måtte attræes«. I henvendelsen til Wegener en måneds tid forinden skriver Lengnick imidlertid om den institutionelle side af sagen kun at »jeg vover den tanke, at mange med mig ville glædes ved efterretningen om at de ommeldte vigtige arkivalier, ved at være komne under Gehejmearkivets tilsyn, ej længere udsættes for at gå til grunde«, og nævner intet om kælderen under Christiansborg.

Det er vel ikke uden videre givet, at Lengnick i skrivelsen til kongen med betegnelsen »et rigsarkiv«, »rigsarkivet« har haft Gehejmearkivet i tankerne, men måske snarere har forestillet sig eller under alle omstændigheder sigtet imod en ny, af Gehejmearkivet i virkeligheden uafhængig institution med foreløbigt tilhold f.eks. i Christiansborgkælderen. Men selv om Lengnick i denne skrivelse skulle have ment Gehejmearkivet når han skrev rigsarkivet, sådan

¹⁰ Kultusmin. 1. dpt. 1853 anf. E 907.

¹¹ L. til Wegener 29/11 1854 (Gehejmearkivets arkiv, RA) og til Fr. VII 31/12 s.å. (Kultusmin. 1. dpt. 1854 anf. F 1640).

som Wegener fortolkede (eller over for ministeriet valgte at fortolke) hans ord, var der faremomenter nok at gøre regning på for Gehejmearkivets chef. Da ministeriet april 1855 forelagde ham denne Lengnicks henvendelse til udtalelse, »glemte« han den – med følgende undskyldning over for ministeriet, da han omsider fem måneder senere udarbejdede sin erklæring, at »sagen var imod min sædvane bleven opsat i de første dage og var siden undfalden min erindring, indtil jeg nylig underhånden blev mindet«. Denne forklaring forekommer lidet sandsynlig i betragtning af det ubehag, han tydeligvis følte ved, hvad der måske til syvende og sidst var selve hovedpunktet i det Lengnick'ske forslag. Lengnick ville ganske vist, skriver Wegener, lade føre kirkebøger m.m. »fra hele landet til hovedstaden, nærmest til *Gehejmearkivet* i dets egenskab af rigsarkiv for ældre sager, og – – – ansætte en embedsmand til at have tilsyn med – – – samme«; men ligesom de ældste kirkebøger m.v. passende kunne »overgives Rigsarkivet til opbevaring« (: *Gehejmearkivet*), er der ikke »tilstrækkelig grund til at oprette et nyt arkiv for kirkebøger og skifteprotokoller i hovedstaden, og heller ikke til at oprette nye arkivembeder for de sager af den art, som her passende kunne samles«. Lengnicks arbejder – hedder det kort og godt hos Wegener – »har deres nytte, men næppe den vigtighed, som en ensidig iver synes at ville tillægge dem eller den betydning, at staten derfor kan grunde nye arkiver« (fremhævelserne W.s). Mistænksomheden var bleven vakt, og gehejmearkivarens forbeholdne indstilling med hensyn til Lengnick er umiskendelig, da han nogle år senere accepterede at skulle modtage de Lengnick'ske samlinger af kirkebogsuddrag til opbevaring i *Gehejmearkivet*.¹²

Ved skrivelse af 7. april 1855 havde Kultusministeriet anmodet

¹² Wegener til Kultusmin. 18/9 1855 (*Gehejmearkivets kopibog*). Sstds. 9/8 1858 til Kultusmin.: »— at det dog tillige gøres hr. Lengnick ret tydeligt, at han ikke derved træder i nogen særdeles forbindelse med *Gehejmearkivet* eller vinder nogensomhelst anden adgang være sig til disse eller andre samlinger end enhver anden. Jeg må efter omstændighederne anse denne forsigtighedsregel for overmåde vigtig til forebyggelse af unødvendig ulejlighed, ubehagelig forvikling og anden ulempe her i arkivet. Hr. Lengnicks samling måtte på ingen måde blive — end ikke efter hans egen mening — et arkiv i arkivet under hans direktion eller daglige nærværelse, men en integrerende del af arkivet under samme vilkår som alle de øvrige. Jeg beder meget, at dette i tilfældet måtte blive ret stærkt fremhævet.«

Gehejmarkivet såvel som landets bisper om deres vurdering af Lengnicks forslag, således som dette var formuleret over for kongen. Wegeners udtalelse gik foruden det ovenfor anførte ud på, at de af Lengnick rejste problemer i øvrigt »kunne fortjene opmærksomhed« eftersom arkivaliernes tilstand utvivlsomt ikke var god, omend han ganske måtte afvise tanken om at det skulle være nødvendigt med en inspektion af lokale embedsarkiver ved udenforstående: »Det er efter min ringe mening uforment og mindre passende at sende en mand omkring i riget med fuldmagt til at undersøge kirkernes og jurisdiktionernes protokoller, thi jeg tror at en sådan undersøgelse lettest og bedst kan foretages af de embedsmænd, som har disse protokoller i bevaring, og vil blive foretaget, når deres rette foresatte befaler det«. Derimod burde der via bisper og amtmænd udarbejdes lister over materialet indtil år 1800, så man fik et samlet overblik, og Gehejmarkivet skulle så på grundlag af disse lister »gøre et udvalg af de ældste stykker indtil et med hensyn til omstændighederne passende grænseår« og altså modtage dele af bl.a. præstearkiverne og skiftearkivalierne, mens resten – med undtagelse af arkiverne efter 1800, som fortsat skulle forvares ved de respektive embeder – burde indlemmes i stiftsarkiver, hvorom det nærmere hedder: »Dersom det ved denne lejlighed måtte være tilladt at gå lidt udenfor den mig stillede opgave, ville jeg overhovedet gerne henlede regeringens opmærksomhed på den store betydning, det kunne have, om hver stiftsstad havde et virkelig vel ordnet *stiftsarkiv* under en egen embedsmand, og ville staten gøre noget lidet offer for arkivvæsenets organisation i hele riget, da ville jeg anse en sådan foranstaltning for noget af det mest hensigtsmæssige, der kunne gøres« (fremhævelsen W.s).

Da disse stiftsarkiver øjensynligt skulle omfatte dele af både den gejstlige og ikke-gejstlige lokaladministrations embedsarkiver, har Wegener for så vidt herved foregrebet overvejelser, som indgår i den efterfølgende generations beslutning om oprettelsen af stifts- eller, som de til slut blev 1889, provinsarkiverne.

Reaktionerne på kirkeligt hold skal omtales nedenfor. Ministeriet fandt åbenbart ikke, at de indkomne svar afgav tilstrækkeligt grundlag for at gå videre med sagen, der med biskop Daugaards udtryk nok kunne fortjene yderligere flersidig overvejelse,¹³ når bortses

¹³ Kultusmin. 1. dpt. 1854 anf. F 1640 (Ribe 21/11 1855).

fra spørgsmålet om arkivoversigterne, som det lykkedes at få tilvejebragt for de ældre kirkebøger og forskellige andre protokoller og sagers vedkommende.¹⁴ At der på ny i 1860'erne kom liv i den, skyldtes ikke Lengnick, men det tidligere nævnte forslag fra bestyrelsen for Sjællands Stiftsbibliotek i Roskilde 1859 om »oprettelse af et med biblioteket forenet arkiv for ældre kirkebøger og andre dokumenter af kirkelig eller historisk interesse og vigtighed, der nu opbevares ved de respektive sogne«. For Roskilde talte ifølge bestyrelsen foruden praktiske hensyn (biblioteket og god jernbaneforbindelse til København) »det historiske hensyn« samt den omstændighed at der »kun« var tale om et stiftsarkiv og »ikke et, der omfattede hele riget« – med andre ord en institution efter Wegener'ske, men ikke Lengnick'ske tilsnit.¹⁵ Som motivering for forslaget anføres »en glædelig kendsgerning, at der i den senere tid er vågnet en levende sans for alt, hvad der vedkommer vor historiske fortid, og en ivrig bestræbelse for af kilderne selv at hente berigtigelse, nye oplysninger og overhovedet at fremsøge hvad der mere eller mindre kunne bidrage til at give et tro og lærerigt billede af folkets liv, skæbner og hele færd«, hvilket bl.a. stiftelsen af Det kirkehistoriske Selskab var udtryk for. Kildematerialet som rummedes i præstearkiverne var imidlertid i praksis nærmest utilgængeligt og »betragtes og behandles med en ligegyldighed og skødesløshed, der fra een side er lige så naturlig, som den fra en anden må kaldes uforsvarlig.« Sagerne burde derfor overføres til Stiftsbibliotekets arkiv og gøres frit tilgængelige for alle, dog således at kirkebøgerne fra de sidste 60 – 100 år af praktiske grunde tilbageholdtes i de respektive præstegårde.

Forslaget forhandlede på landemodet 1859, som tog afstand fra tanken, og heller ikke biskop Martensen ville anbefale det over for ministeriet.¹⁶ Der synes ikke at være sket videre i sagen, før Kultusministeriet så sent som 1863 sendte forslaget til høring i Gehejme-

¹⁴ Findes i Kultusmin. 1. dpt. 1854 anf. F 1640 og sstds. 1859 L 948, udtagen sag: Akter vedr. min. cirk. af 26/6 1863 ang. de gamle kirkebøger m.v. v. præstekaldene I–II, 1859–66.

¹⁵ Wegeners forslag fra 1855 var ikke af ministeriet blevet rundsendt til udtalelse, men derfor kan komiteen for Sjællands Stiftsbibliotek jo godt have kendt det. Jeg har ikke undersøgt spørgsmålet nærmere.

¹⁶ Bestyrelsen for Sjællands Stiftsbibliotek til Kultusmin. 23/2 1859. Martensen til samme 4/8 1859 (Akter vedr. min. cirk. af 26/6 1863 etc. I). Forslaget er gengivet i Ny kirkehist. Saml. III, 1864–66, s. 462 ff.

arkivet. I alt væsentligt kunne Wegener da henholde sig til sin erklæring fra 1855, men forestillede sig dog nu, at Gehejmearkivet måske kunne modtage præstearkiverne in toto frem til ca. 1750, resten indtil 1800 kunne så gå til stiftsarkiver eller stiftsbiblioteker og de nyeste sager som tidligere forudsat forblive i præstegårdene (degneboligerne).¹⁷ Juni 1863 tilstillede Kultusministeriet derpå landets biskopper Wegeners skrivelse til udtalelse. Nogle hovedpunkter i deres bemærkninger samt vurderende kommentarer hos provster og præster om Lengnicks forslag fra 1855 og Wegeners fra 1863 er i det følgende behandlet under et. Der er dog her kun tale om at anføre visse synspunkter, ikke om en egentlig opinionsundersøgelse.

At kirkebøgerne som påpeget af Lengnick med flere var i dårlig stand kunne man nok enes om. I Ålborg stift blev de ødelagt bl. a. af luftfugtighed når de var mere end en snes år gamle »som følge af naboskabet ved tvende store have,«¹⁸ men den menneskelige faktor fremhæves også når det drejede sig om arkivaliernes nedbrydning, især manglende omsorg hos tidligere generationer eller ren vandalisme som når f. eks. en sygeprotokol fra 1761 i V. Vedsted præstearkiv tidligere havde fundet anvendelse »til karduser om tobak«.¹⁹ Der var imidlertid, konstaterede biskop Brammer i Århus, ved 19. årh.s midte tale om en ændret mentalitet eftersom »historisk sans og granskning netop udmærker vor tid fra tidligere og ikke mindst hos præstestanden, så at der er mindre grund nu end forhen til at befrygte, at gamle kirkebøger og dokumenter skulle forkomme ved præsternes ligegyldighed«,²⁰ hvilket vist er lovlig optimistisk på baggrund af den slendrian, som flere gejstlige bemærkede hos kolleger og underordnede. En stramning af visitatseftersynene og proceduren omkring overleveringsforretninger ved embederne fremholdes af flere som den eneste effektive metode, hvis man virkelig ville

¹⁷ Kultusmin. til Wegener 2/1, Wegener til Kultusmin. 9/1 1863 (Akte vedr. min. cirk. af 26/6 1863 etc. I).

¹⁸ Biskop Bindesbøll (Ålborg) 16/4 1855 (Kultusmin. 1. dpt. 1854 anf. F 1640, hvortil henvises m.h.t. alle i det flg. anførte udtalelser fra 1855).

¹⁹ Pastor Sørensen (V. Vedsted) 25/8 1863 (Kultusmin. Akte vedr. min. cirk. af 26/6 1863 etc. I–II, hvortil henvises m.h.t. alle i det flg. anførte udtalelser fra 1863–65).

²⁰ Biskop Brammer (Århus) 9/4 1864.

onderne til livs.²¹ De ydre rammer om arkivalierne i præstegårdene bedømmes nok som generelt nogenlunde tilfredsstillende og i alt fald bedre end tidligere (bl. a. fremhæves nutidens mindre fugtige boliger), men gode råd med hensyn til yderligere forbedringer skorter det ikke på såsom at »tilstille enhver præst en lille brandfri kasse til opbevaring af de ældre ministerialbøger før 1814« eller forslag om at kirkeejeren eller kommunen eller staten skulle forsyne præstegårdene med brand- og dirkefri jernskabe til arkivalierne, eventuelt også til fattigvæsenets protokoller og kommunens pengesager.²² Byggelån til præstegårdens stuehuse burde i fremtiden, mente biskop Martensen, medføre pligt for vedkommende præst til at indrette et sikkert opbevaringssted til arkivet. Pastor Storck i Skibby, som fremhævede at præsten var i hele riget »den eneste embedsmand, der er henvist til en stråtækt bolig« kunne imidlertid oplyse at han for egen regning havde måttet opføre en tilbygning til sit hjem, hvorved han i påkommende tilfælde mente at kunne redde som det i rækkefølge smukt hedder »arkivet og livet«, idet hans ansøgning om lån til formålet var blevet afslået.²³ Flere er dog inde på at det var (dom)kirkerne, som burde forsynes med sikrede rum til arkiverne, hvorved man for al fremtid ville kunne bevare arkivalierne i deres rette omgivelser. At 1812 reskriptet om ministerialbøgernes førelse i to eksemplarer synes at have indskrænket sikkerhedsproblematikken – i det omfang, man var villig til at erkende en sådan – til at gælde alene de ældre ministerialbøger, kan næppe undre. Mere påfaldende er forskellige udtalelser om »besvær« med opbevaring af de moderne kontramisterialbøger hos kirkesangeren,

²¹ Provst Thomsen Gad (Ketting) 24/4 1855, biskopperne Jørgen Hansen (Guderup) 18/4 1855, 23/9 1863 (bl.a. om forhold på Ærø) og Daugård (Ribe) 28/1 1865. Pastor Friis (Vilslev) 31/8 1863. Bl.a. tilrådes indskærpelse af kancelliskrivelse hhv. 6/4 1819 ang. embedsbøger i præsternes dødsboer og 6/2 1844 ang. arkivet ved præstens forflyttelse eller død. – Negative eksempler fra fynske præstearkiver i tiden efter 1870 hos G. L. Wad: Træk af vandalismen i Fyen (Festskrift til Kr. Erslev, 1927, s. 470).

²² Provst Heiberg Jürgensen 21/4 1855, præsterne Holst (Borup) 20/10, Sørensen (Esbønderup) 10/8, provst Povlsen (Ejby) 3/12 1863, m.fl. Biskop Bindesbøll gik ind for fælles opbevaring af præstens og kommunens arkiver »da kommunen almindeligvis er af samme omfang som pastoratet« (Ny-købing F. 16/11 1863).

²³ Martensen 9/4 1864. Storck 8/10 1863.

hvor de efter f. eks. provst la Cours udsagn »ofte behandles yderst slet« så snart de var udskrevet.²⁴

Forslaget om indsendelse af ministerialbøgerne m. m. til hovedstaden i henhold til Lengnicks og senere Wegeners ideer fik en ret blandet modtagelse rundt i landet. Der synes dog at have været vidtgående enighed om at man uden skade kunne give slip på kontramministerialbøgerne og eventuelt eksisterende dubletmateriale fra den forudgående tid samt de gejstlige skifteprotokoller fra før 1806. Adskillige kunne også tænke sig at indsende ældre kirkebøger, når de vel at mærke var mere end 100 år gamle og altså ikke længere af betydning for det daglige arbejde i sognene, men enighed om dette punkt og i det hele om Wegeners tidsintervaller med hensyn til materialets opbevaringssteder eller om selve disse var der ikke.

Den mest håndfaste kritik af Wegeners forslag kom måske fra provst Nielsen i Toreby, der pegede på at det teknisk overhovedet ikke lod sig gøre at skille ministerialbøgerne ved årene 1750 og 1800 uden »ret egentlig at partere dem«, og at det på den anden side ikke ville have nogen mening at tænke sig kirkebøgerne koncentreret forskellige steder, med mindre man forudsatte et fælles skilleår for hele materialet. Enkelte mente endvidere, at de til daglig havde brug for kirkebøgerne helt tilbage til omkring år 1700, bl. a. af hensyn til »fattige folk, som ikke selv kunne skrive« og som man på det nærmeste ville afskære fra hjælp f.eks. i arvesager, hvis man indlemmede kirkebøgerne i stiftsbiblioteket eller Gehejmearkivet. Flere fandt at Wegeners forslag overhovedet var betænkeligt ud fra en social vurdering; det ville komme til at gå ud over de svagest stillede, navnlig i fattigforsørgelsessager når man skulle bruge kirkebogens oplysninger, og ved alle dets omkostninger og besværligheder ramme ikke alene disse befolkningsgrupper, men »bondestanden« som helhed.²⁵

Imod talte endvidere, med vekslende betoning, sikkerhedsmæssige og en række andre praktiske foruden ideelle hensyn samt hos en enkelt uvilje mod det københavneri, der mentes at ligge i forsla-

²⁴ Daugård 18/4 1855, la Cour 3/9, Holst anf. 20/10 1863.

²⁵ Nielsen (Toreby) 11/8 1863. Sociale hensyn: (Bl.a.) pastor Smith (Svendborg) 22/7 1863, provst Bøgh (Gamtofte) 14/11 1863. — Mange gamle i sognene kendte ikke deres egen alder, men vidste at de kunne gå til præstegården og få besked (Zøylner, Alsted, 11/8 1863).

gene.²⁶ Sikkerhedsmæssigt betoner bl. a. biskop Jørgen Hansen, at hovedstaden som fæstningsby med dens krudtmøller og krudtmagasiner ville være et betænkeligt sted at opbevare historisk værdifulde arkivalier under eet, ligesom man ikke kunne se ganske bort fra ødelæggelser »ved fjendehånd« netop her en gang i fremtiden. Men den fælles opbevaring af arkivalier rummede i sig selv en fare ved under alle omstændigheder at befordre muligheden for en komplet tilintetgørelse »i stedet for som hidtil efterhånden« af præstearkiverne, hvor der godt nok som forholdene lå var en vis risiko for brandkatastrofer, omend – mente nogle – stærkt aftagende i forhold til tidligere perioder.²⁷

Og for den, som med biskop Brammer ville medgive »at der ikke i præstegårdene eller skolelærerboligerne kan findes noget så sikkert sted til deres opbevaring som i København«²⁸ meldte der sig andre problemer. Pastor Sørensen i Esbønderup spurgte således, om gehejmearkivaren havde betænkt at der i Gehejmearkivet skulle skaffes plads til »20.000 bd. i stor folio foruden en masse løse dokumenter«, hvis hans forslag skulle realiseres, men også ud fra mindre drastiske forestillinger om det ældre materiales omfang blev der sat spørgsmålstegn ved det betimelige i at lade Gehejme-

²⁶ Københavneri: Pastor Tryde (Sakskøbing 3/8 1863) »Det er kutyme, men uden tvivl urigtigt at sammendynge alle gamle og interessante sager i hovedstaden.« – Mod samlemanien til skade for tingenes samvær med deres oprindelige omgivelser advarer i øvrigt pastor Krohn (V. Åby 5/9 1863).

²⁷ Biskopperne Jørgen Hansen 18/4 og Martensen 19/4, provsterne Blædel (Nustrup) 16/8 og Koch (Døstrup) 12/9 1855, Boisen (Gentofte) 8/9 og pastor Storck (Skibby) anf. 8/10 1863, m.fl. – Udfra S. Nygård: Danmarks Kirkebøger (Vejledende Arkivregistraturer V, 1933) forekommer endnu i perioden efter 1855 over et halvt hundrede brandkatastrofer i vore præstegårde og skolehuse. At kirkebøgerne ofte blev reddet er en anden sag (jfr. Paul G. Ørberg i Afhandlinger om Arkiver ved Rigsarkivets 75-Års Jubilæum, 1964, s. 69). – I det mindste én præst (Brandt, Rønnebæk 8/8 1863) betegnede opbevaring i præstegårdene som »næsten ufor-svarlig«.

²⁸ Brammer (Århus) 19/4 1855, m. henvisning til den norske bestemmelse fra 1830'erne om central opbevaring af Norges kirkebøger; jfr. dog om denne bestemmelse i praksis Alf Kiil: Arkivkunnskap, Statsarkiva (Kristiansand 1969) s. 40 f.

arkivets pladsreserve beslægtede af pastoratsager.²⁹ For Wegener var hovedsagen her imidlertid nok så meget at undgå at arkivets kræfter »anvendes på daglige korrespondancer og arbejder, som ville hemme [arkivets] rette virksomhed«, med andre ord at drukne i administrative gøremål. Flere bestred dog at en afleveringsgrænse ved ca. år 1750 således som af Wegener formodet af sig selv ville løse problemet for Gehejmearkivet, eller navnlig at det overhovedet var gennemførligt at lade dele af arkiverne efter 1750 overføre til stiftsbibliotekerne, da det administrative arbejde med de nyere sager nødvendigvis fulgte med og ikke ville kunne klares under en nyordning uden vidtløftigt og dyrt skriveri frem og tilbage.³⁰ Samtidig så biskopperne naturligvis for deres vedkommende nødt til arbejdet væltet over på deres område, hvis man – på basis af Wegeners forslag 1863 – tænkte sig præstearkiverne fra anden halvdel af 18. årh. overført til f.eks. bispearkiverne.³¹ Endelig risikerede præsterne at gå glip af deres indtægter ved attestudfærdigelse, hvis man da ikke, som nogle var inde på, betingede sig, at sognepræsten skulle nyde indtægten uanset ved hvilken institution man i fremtiden skulle have udstedt attester eller meddelt oplysninger på grundlag af hans sogns kirkebog.

Hvorledes man end forholdt sig til eksempelvis stiftsbibliotekerne som ramme om de nyere dele af præstearkiverne – og meningerne

²⁹ Sørensen (Esbønderup) anf. 10/8 1863. Pastor Krogh (Maibøl) indvendte 4/8 1863 mod Wegener, at »det er en bekendt sag, at Gehejmearkivet har kostet kongerigets finanser mange penge til anskaffelsen af skabe og indretninger for arkivalia« og at arkivet burde anvende disse til bedre formål.

³⁰ Biskop Jørgen Hansen gjorde regning på den administrative arbejdsbelastning ved en koncentration af ministerialbøgerne og skrev med henblik herpå om Lengnicks forslag at dette »synes at måtte gøre det betænkeligt for enhver at være arkivar« (16/5 1855). At Gehejmearkivet eller en anden institution som fik ministerialbøgerne til opbevaring ville have pligt til uden videre at levere afskrifter og attester gratis tages som en selvfølge i disse udtalelser. Pastor Holst (Borup, anf. 20/10 1863) er desuden inde på, at Gehejmearkivet burde bekoste udtag af de ministerialbøger, det måtte modtage, til brug hjemme i det pågældende sogn.

³¹ Pastor Dons (Radsted 12/8 1863) påpegede at bispearkiverne ikke var nogen løsning, så længe de ikke var brandsikrede. – Wegener sammenlignede i sit forslag 1863 stiftsarkiverne eller stiftsbibliotekerne med »stiftskisten« i gamle dage; til forskel fra 1855 var der 1863 udelukkende tale om de gejstlige arkiver, ligesom forslaget vedr. Roskilde Stiftsbibliotek 1859 alene havde drejet sig om disse arkiver.

herom spændte fra forslag om Roskilde Stiftsbibliotek som centralt opbevaringssted for dele af præstearkiverne fra *hele* riget til blank forkastelse af bibliotekerne ud fra administrativt-praktiske, sikkerhedsmæssige eller mere emotionelt bestemte kriterier³² – kunne der forudses vanskeligheder, når præsten skiltes fra større eller mindre dele af sognekaldets arkiv.

Ikke mindst Jørgen Hansen understregede, at mange af de ældre kirkebøger var at betragte som en art visdomsbog for præsten med hensyn til kaldets økonomi og sognets almindelige forhold, og at gennemførelsen af Lengnicks og for den sags skyld Wegeners forslag ville være til største skade for den lokalhistoriske forskning og dennes fremtidige udviklingsmuligheder, som netop havde sognepræstens lokalhistoriske viden og indføling i det stedlige miljø til forudsætning. »Jeg kan ikke«, hedder det om Lengnick, »indse at genealogiske tabeller over nogle af de vigtigste familier i landet er af den vigtighed, at man derfor skal gøre nøjere bekendtskab med mange af de ældre forhold og tilstande tildels umulig«. Indsamlingen af kirkebøger ville ud fra forskningsmæssige synspunkter gavne de få til skade for de mange ude i landet, der i fremtiden blev udelukket fra at benytte dem. Som Jørgen Hansen vurderede det, måtte vejen frem bestå i at gøre det lokale materiale på en gang bedre og bredere tilgængeligt ved at tilvejebringe ordentlige arkivoversigter, som også Gehejmearkivet og forskningen i rigets hovedstad kunne drage nytte af når man henvendte sig til den enkelte sognepræst med konkrete spørgsmål til det materiale, han lå inde med.³³

³² Inden for rammerne af Wegeners forslag kunne biskop Martensen med visse modifikationer godt acceptere stiftsbibliotekerne som opbevaringssted (9/4 1864). B. Münter (Kbh. 29/9 1863) mente, at man burde samle alle ældre danske ministerialbøger i Roskilde Stiftsbibliotek f.s.v. de ikke skulle til Gehejmearkivet; omvendt fandt pastor Sørensen i Esbønderup, at Roskilde lå for isoleret til at rumme dem om det så blot var for Sjællands stift. – Pastor Holten (Skuldelev 11/8 1863) udtalte principielt at »et bibliotek forekommer mig at være et mindre passende opbevaringssted for kirkebøger«, og andre gjorde opmærksom på, at de eksisterende stiftsbiblioteker var dårligt brandsikrede eller led af andre iøjnefaldende mangler, ligesom en enkelt fremhævede at have dårlige erfaringer m.h.t. udlånsmuligheder herfra.

³³ Jørgen Hansen anf. 18/4, 16/5 1855 og 23/9 1863. Han gik desuden ind for at præsterne skulle have pligt til at udarbejde sognehistorier og -beskrivelser, en tanke som i Nordslesvig blev delvis realiseret senere i den preussiske tid iflg. bestemmelser 1897.

Den forskningsmæssige værdi af kirkebogsmaterialet som sådant bedømmes ellers højest forskelligt. Biskop Brammer gik således varmt ind for overførelsen af de ældre kirkebøger til Gehejmearkivet og pegede bl.a. på at »det ville have historisk betydning som et bidrag til at kende de ødelæggelser, krigen 1659 voldte Jylland, at anstille sammenlignende undersøgelser om antallet af døde i det nævnte år«. ³⁴ Andre vurderede kirkebøgerne »hvilke kun i almindelighed angår generalia« som temmelig uinteressante, navnlig i forhold til de gejstlige skifte- og justitsprotokoller. En mente således at overførelsen af dem til København kun ville betyde »at de i Gehejmearkivet kunne søges og benyttes måske af nogle stamtavlegale sværmere«. Adskillige embedsbrødre har sikkert tænkt om deres gamle arkiver som pastor Sørensen fra Esbønderup at »da måtte det vist være en mere end heiss hungrig bogorm, der for den sags skyld ville foretage en kostbar rejse og i 8 à 14 dage ikke bestille andet end læse skimlede dokumenter, dem han måske ej en gang fik udbytte af, og ej hitte rede i. Det hele ville vel vorde en skat, men – en død«. ³⁵ Tanken om videregående tilgængeliggørelse af materialet vakte desuden modstand hos enkelte, der frygtede uvedkommendes udnyttelse af oplysningerne, ligesom der gøres opmærksom på risikoen for specielt »mormonernes uvæsen«. ³⁶ Retningslinier for hvorledes man i praksis kunne tænke sig et diskretionshensyn bragt i anvendelse over for forskere og andre er dog ikke angivet.

Endnu et moment i disse udtalelser må fremhæves, nemlig påstanden om at man fra statens side ikke havde nogen ret til at blande sig i spørgsmålet om kirkebøgernes opbevaringsforhold (»kirkebøgerne er en pastoratssag, ikke en stiftssag, endnu mindre en statssag«) eller ihvertfald, at det var tvivlsomt om man havde en sådan ret. Kirkebøgerne fremholdes af flere som kirkeejernes, resp. kirkernes ejendom og derfor »i en vis henseende sognenes«, hvor menighedens »brugsret« måtte ligestilles med ejendomsret,

³⁴ Brammer anf. 9/4 1864.

³⁵ Daugård (anf. 18/4 1855), Friis (anf. 31/8 1863) og Sørensen (anf. 10/8 1863). Om kirkebøgerne bemærkede provst Hald (Lumby 7/9 1863): »Egentlig historiske notitser indeholder de ældre kirkebøger ikke stort af, og for videnskaberne ville det vist ikke give noget større udbytte, om disse samledes fra hele landet til Gehejmearkivet.«

³⁶ Sørensen (V. Vedsted, anf. 25/8 1863), provst Damkjer (Ketterup 24/8 1863).

såfremt denne da ikke juridisk ligefrem tilkom menigheden. Biskop Daugaard, som ikke på det foreliggende grundlag turde udtale sig med bestemthed om det retlige forhold, fandt 1855 at sagen burde undersøges nærmere og Lengnicks forslag eventuelt forelægges menighederne til udtalelse. I 1860'erne kredsede man fortsat om det ejendomsretlige spørgsmål, som da fremdeles henstod uafklaret.³⁷

Når A. D. Jørgensen hævder, at et officielt ønske om at der måtte gøres noget ved de lokale embedsarkiver i Danmark først kom frem i et folketingsudvalg 1871–72, må dateringen ændres til midten af 1850'erne. Der kom ganske vist ikke i denne omgang nogen løsning på spørgsmålet om præstearkiverne eller andre lokale embedsarkiver,³⁸ men man øjner dog konturerne af den samlede problemstilling: Arkivoversigter, konservering, brandsikring, fortsat administrativ udnyttelse kombineret med rimelig tilgængelighed for forskningen – også uanset, at modstanden mod fornyelser er kommet rigeligt til orde i det foregående. Nogle konkrete forslag var lagt frem – af C. F. Wegener, hvis stiftsarkiv fra 1855 alle forskelle ufortalt antyder fremtidens provinsarkiv, og af J. C. L. Lengnick, som takket være sin pågæenhed havde held til at fremprovokere de første overvejelser om en gennemgribende ændring af de bestående forhold.

³⁷ Citatet fra Nielsen (Toreby, anf. 11/8 1863). Daugård anf. 21/11 1855. For provst Kirketerp (Ø. Snede 1/10 1863) var udtrykkeligt hensyn til sognet »hvis ejendom dog åbenbart disse sager er« væsentligere end spørgsmålet om materialets fysiske sikring ved en evt. fjernelse. – At staten uanset det ejendomsretlige forhold formentlig kunne gøre en vis dispositionsret gældende, er provst Blume inde på (Enneslev 3/9 1863). Om accept af tanken om statens ejendomsret til dens arkivalier i 1880'erne og senere jfr. Aa. Rasch: A. D. Jørgensen og cirkulæret om vindikationsretten af 15. januar 1885 (Afhandlinger om Arkiver etc., s. 236 ff.).

³⁸ I Wegeners periode kom enkelte kirkebøger og andre (lokal)gejstlige papirer til Gehejmearkivet fra præster og provster, alle her rubriceret som gaver fra private, således bl.a. en kirkebog for Jordløse-Haastrup 1702–25 »ifølge testamentarisk bestemmelse af pastor Wiberg i Jordløse«, og ved familiens mellemkomst kom arkivet 1882 ligeledes i besiddelse af »den mærkelige gamle kirkebog, Tryggelevbogen, fra ca. 1565« som havde tilhørt den s. å. afdøde registrator i Gehejmearkivet C. Plesner (jfr. Gehejmearkivets trykte årsberetninger 1868, 1871 og 1882). 1891 kom de grundlæggende bestemmelser om afleveringer til provinsarkiverne fra lokaladministrationen, herunder om ministerialbøgerne.

Ordning og registrering af folketællinger

AF JØRGEN NYBO RASMUSSEN

Da forløberen for »Danmarks Statistik« »Statistisk Bureau« den 6. februar 1906 afleverede de ældste folketællinger indtil 1880 til Rigsarkivet,¹ anede næppe nogen, at dette var begyndelsen til den største omvæltning i Rigsarkivets forhold til publikum i hele dets historie. Denne omvæltning illustreres klart af det faktum, at ca. halvdelen af læsesalens daglige ekspeditioner nu består af folketællinger. De vældigt forøgede muligheder for at drive personal- og slægtshistoriske studier, som erhvervelsen af folketællingerne og snart efter også af lægdsrullerne² betød, har i virkeligheden ændret Rigsarkivets samfundsmæssige rolle mere end noget andet. Det gamle eksklusive Geheimearkiv blev derved demokratiseret, og kunne ikke mere blot gælde som et esoterisk reservat for en lille kreds af lærde.

Skønt denne kendsgerning ikke bestrides af nogen og til overflodighed dokumenteres af besøgsstatistikken,³ har dog ikke alle gjort sig dens betydning klar. Endnu i dag findes blandt arkivets egne en holdning, der ikke rigtig vil vedkende sig folketællingerne som et arkivmateriale, der er værdigt til at blive taget alvorligt. Kun modstræbende – så at sige presset af kendsgerningerne – har man nødtørftigt taget sig af dem i overensstemmelse med publikums enorme interesse for dem og de deraf følgende praktiske problemer.

Men i de seneste år er der uden for arkivvæsenet – takket være nye videnskabsgrene som sociologi, etnohistorie m.m. – en nyvurdering af folketællingernes muligheder som historisk kildemateriale på vej, der går langt ud over de hidtidige benyttelser, som stort set foruden den rent statistiske demografi, der var folketællingernes oprindelige formål, har bestået i den privat-genealogiske anejagt. Nu er man ved at erkende, at folketællingerne er en hovedkilde i forskningen af de lokale miljøer, der udgør vort folks konkrete

¹ Rigsarkivets 2. afdeling. Afleveringsdesignationer. Danmarks Statistik, folketællinger, læg 1.

² Afleveringen af lægdsrullerne begyndte 1917. H. Hjelholt: »Lægdsrullerne« Fortid og Nutid bd. XI, 1935–36 side 21.

³ Ib Damgård Petersen: »Besøgs- og lånevaner på Rigsarkivets læsesal« i »Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964«, Kbh. 1964 især side 291.

livssammenhæng i mange tænkelige aspekter. Stadig hyppigere bliver besøgene af forskere og studerende, der bruger vore folketællinger som basismateriale for sådanne arbejder.

I alle tilfælde har den vældige læsesalsbenyttelse kastet Rigsarkivet ud i praktiske problemer, hvis løsning ikke mere lod sig udsætte. Slitagen truer simpelthen originalerne med undergang. Samtidig har den nye elektrofotografiske teknik muliggjort, at man lettere og billigere end nogensinde kan fremstille kopier af arkivmateriale i naturlig størrelse. Dette gav stødet til, at rigsarkivaren 1971 pålagde 1. afdeling at påbegynde en systematisk kopiering af de ældste folketællinger ved hjælp af xerox-teknikken. Dette arbejde er nu i fuld udvikling som et af de største og kostbareste tekniske projekter, Rigsarkivet endnu har iværksat.

På denne måde vil man både redde originalmaterialet og hjælpe publikum. Hvad der her skal anføres nogle bemærkninger om, er de til folketællingerne knyttede ordnings- og registreringsproblemer. Rigtig løsning heraf kræver arkivistisk forskning. Men hvis vi spørger om, hvad der findes af arkivistisk litteratur om folketællingerne, må vi konstatere, at der indtil de seneste år kun har været offentliggjort en artikel herom, nemlig E. Marquard: »Folketællingerne og deres benyttelse« fra 1921.⁴ Som titlen selv siger, har denne lille artikel et praktisk og ikke et videnskabeligt sigte. Formålet var at give de genealogiske benyttere en brugsanvisning om, hvorledes de ud fra deres specielle interesser kan benytte folketællingerne. Efter en kort generel præsentation omtales, hvilke personale data, folketællingsskemaerne gennem de forskellige årgange indeholder, og det opregnes, hvilke lakuner, der findes i tællingsmaterialet.

Af Marquards artikel fremgår dog også nogle interessante enkeltheder om Rigsarkivets praktiske behandling af materialet, som den var for godt 50 år siden. Folketællingerne lå endnu dengang som løse læg i pakker, som de var modtaget fra Statistisk Bureau. Marquard var bekymret over denne tilstand og sluttede artiklen med at opfordre til, »om disse vigtige Akter, der i deres nuværende Opbevaringsmaade ved den stærke Benyttelse ikke blot er udsat for at gaa til Grunde, men som ligefrem slides op ved den hyppige Brug, kunne reddes fra Undergangen ved at indbindes«,⁵ og han

⁴ Fortid og Nutid bd. III, 1921 side 137–48.

⁵ E. Marquard: op. cit. side 147.

appellerede til, at den dertil nødvendige bevilling måtte stilles til rådighed. Marquard blev ikke skuffet. Første fase i Rigsarkivets kamp for folketællingernes bevarelse blev faktisk indbindingsprojektet, der for nogle få år siden gik i stå et sted i årgang 1880, og som forsynede alle de ældre folketællinger med de svære sorte bind, hvorunder de hidtil er fremtrådt.

Om materialets *ordning* siger Marquard kun, at hver årgang holdes for sig, og at det her følger følgende inddeling: Først kommer København, ordnet efter kvarterer og inden for kvarterer efter matrikelsnumre. Hofetaten danner sammen med Nyboder og Kastellet en gruppe for sig (dog kun i de ældste årgange). Dernæst følger købstæderne i alfabetisk orden og endelig amterne alfabetisk. Inden for det enkelte amt danner herrederne og inden for disse atter sognene læg for sig. Ved rekvisition i Rigsarkivets læsesal må derfor altid opgives sogn, herred og amt samt for Københavns vedkommende kvarter.⁶ Som det vil vides, består denne ordning stadig uændret, og en undersøgelse af afleveringsdesignationen fra 1906 viser, at dens oprindelse går tilbage til tiden før Rigsarkivets erhvervelse – til Statistisk Bureaus system.

Derimod fremgår det ikke af Marquards behandling, at det nævnte enkle ordningsprincip kun har gyldighed for de kongerigske folketællinger, men ikke for dem, der stammer fra hertugdømmerne, hvis lokale inddeling var betydelig mere kompliceret end kongerigets, og hvor man tilmed havde en anden organisation af folketællingerne.

Det skulle imidlertid netop blive folketællingerne fra Slesvig-Holsten-Lauenborg, der først blev genstand for egentlig videnskabelig udforskning. Det skete med den disputats, som Dr. Ingwer Ernst Momsen 1968 forsvarede ved Kiels Universitet: »Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit (1769–1860)«. ⁷ Med dette arbejde blev der på afgørende punkter brudt nye veje. Momsens sigte var at forstå folketællingerne som kilder til befolkningshistorien, og for at kunne belyse dette emne, trængte han ind i deres tilblivelseshistorie og organisation.

⁶ E. Marquard: op. cit. side 140.

⁷ Udkommet i serien »Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins« Bd. 66, Neumünster, 1974, men har tidligere kunnet benyttes, idet forfatteren for et par år siden skænkede Rigsarkivet en kopi af det maskinskrevne manuskript.

Især de ældste årgange 1769 og 1803 er i så henseende meget grundigt belyst, og resultaterne har stor værdi for dansk arkivistik og historie. Momsen redegør for folketællingernes forvaltning fra de centrale statistiske organer i Rentekammeret og Finansministeriet gennem de lokaladministrative led ud til det enkelte tællingsdistrikt, hvor skemaerne udfyldtes, og hvorfra de atter indsendtes.

Nogle år før havde rigsarkivar Hvidtfeldt i sønderjyske rådstuearkiver gjort fund af hidtil ukendte folketællingslister. De blev 1967 indlånt og xeroxkopieret i Rigsarkivet, og 1. afdeling blev derefter anmodet om at sørge for kopiernes indordning i samlingen af slesvigske folketællinger. Denne tilsyneladende enkle opgave vanskeliggjordes imidlertid i så høj grad af særegenhederne ved ordningen af disse folketællinger. Trods udarbejdelsen af et topografisk seddelregister nogle år tidligere, hæmmedes også ekspeditionen på læsesalen til stadighed af de samme vanskeligheder, og det besluttedes derfor at iværksætte en fuldstændig nyordning af hele arkivgruppen, idet man samtidig ville søge endnu eksisterende lakuner i materialet udfyldt med xeroxkopier fra landsdelens danske og tyske lands- og lokalarkiver. Arbejdet lededes først af arkivarerne Birgit Bjerre Jensen og Michael Hertz, der tidligere i nærværende tidskrift har redegjort for deres foreløbige resultater.⁸ 1970 overtoges projektet af undertegnede, som har bragt det til afslutning med nyordning, ompakning og registrering af samtlige slesvigske folketællinger fra tiden før 1864. De indtil nu renskrevne dele af registraturen står til rådighed på læsesalen i maskinskrevne form, men en trykt udgave deraf er målet.

Takket være Ingwer Momsens disputats og registreringsarbejdet i Rigsarkivet er der nu **samlet en ret omfattende viden om folketællingernes administrationshistorie. Hvilke konklusioner, der kan drages heraf, og hvad disse kan betyde for det fortsatte arbejde med de kongerigske folketællinger, er emnet for nærværende artikel.** ¶

Det er naturligvis ikke hverken hensigtsmæssigt eller muligt at forsøge at behandle alle hertil hørende problemer, men kun det væsentligste, nemlig spørgsmålet om *folketællingernes heuristik*.

Fra den historiske metodelære vil det vides, at heuristik betyder kunsten at finde, og at det især bruges om historikers viden om, hvorledes man via hjælpemidler finder de til ethvert emne rele-

⁸ Michael Hertz: »De slesvigske og holstenske fortællinger 1803–60« Arkiv bd. III, 1969 side 49–61.

vante kilder og litteratur. For folketællingernes vedkommende vil jeg bruge det om kunsten heri at finde indførslerne om de personer eller befolkningsgrupper, man er interesseret i. En genealog leder efter enkeltpersoner i deres familiære sammenhæng, en sociolog eller miljøforsker vil have oplysninger om en bestemt befolkningsgruppe inden for visse geografiske og kronologiske rammer. Det må være Arkivvæsenets opgave ved ordning og registrering at give forskerne de bedst mulige heuristiske hjælpemidler i hænde – også for folketællingernes vedkommende.

Folketællingen 1769 var *kun* en optælling af indbyggertallet i landets sogne og byer.⁹ Men alle senere danske folketællinger fra 1787 og fremefter består primært af tællingslister, hvor hver person nævnes ved navn, foruden at der om ham eller hende anføres et vist antal oplysninger. Det *heuristiske hovedprincip* er, at enhver anføres under sin *bopæl*, ikke som f.eks. i den antikke folketælling, der omtales i Juleevangeliet, under sin slægts hjemby. I de danske og vistnok i alle Den nyere Tids folketællinger anføres folk efter deres aktuelle bopæl på det opgivne *folketællingstidspunkt*, der oprindelig var en bestemt dato, nu snarere natten mellem to datoer, idet man tælles, hvor man overnatter.¹⁰ Bopælen eller overnatningsstedet er da kriteriet for, i hvilken folketællingsliste enhver optegnes. Det vil igen sige, at det heuristiske princip er af *geografisk natur*.

Skal man finde en persons eller en persongrupperes plads i en folketælling, er det nødvendigt at vide, hvilke geografiske begreber folketællingsforvaltningen benyttede sig af, når den skulle beskrive folks bopæl. Kildematerialet herom er 1) de instrukser,¹¹ hvorefter folketællingen foregik, 2) tællingslisternes egne lokalitetsangivelser, dels i dertil beregnede rubrikker i overskriften, dels i skemaets bopælskolonne, der i alle de ældre danske folketællinger

⁹ Beviser herfor – og dermed for urigtigheden af Marquards bemærkning om et stort tabt originalmateriale i Rentekammerets arkiv – se Momsen: op. cit. side 97–100. Fra Marquard har fejltagelsen i øvrigt bredt sig til bl.a. Fabritius og Hatt: »Håndbog i Slægtsforskning«, Kbh. 1943 s. 181 og til VA XII »Rentekammeret« 1964 side 215.

¹⁰ V. Falbe-Hansen og W. Sharling: »Danmarks Statistik«, Kbh. 1885 side 413–14. Momsen: op. cit. side 18.

¹¹ Momsen: op. cit. side 27, 113, 118, 144–49 m.m. samt manuskriptet til Rigsarkivets Registratur over de slesvigske Folketællinger, ms. afsnit 2a »Administrationshistorien«.

findes yderst til venstre, samt endelig 3) de geografiske inddelinger, der findes i datidens tabellariske og statistiske behandling af tællingsresultaterne.

Rubrikkerne i tællingslisternes overskrifter var beregnet til at angive de større administrative enheder, hvorunder listen hørte, såsom stift, amt, herred, godsdistrikt eller kirkesogn. Bopælsrubriken angav derimod detaljen, den enkelte lokalitets navn: landsbyen inden for sognet, gaden inden for købstaden o.lign.

Men i alle tilfælde er der som sagt tale om geografiske begreber. Ligesom man opererer med begrebet *politisk geografi*, når emnet er staternes geografiske udstrækning og afgrænsning, må man tale om administrationsgeografi, når emnet er staternes administrative inddeling set i sit geografiske aspekt. Administrationsgeografien bliver da et korrelativ til administrationshistorien og burde have sin videnskabelige plads jævnsides hermed.

Desværre må man nøjes med at sige »burde«, for selv om lokalforvaltning altid har haft brug for administrationsgeografi i praksis, og der også stadig fremstilles landkort til hjælp for administrativ praksis,¹² er feltet dog næppe taget op som genstand for nogen videnskabelig behandling, hverken af geografer eller historikere. Som bekendt er planen om et *Historisk Atlas over Danmark* endnu heller ikke blevet til noget,¹³ og først i en sådan kontekst ville den historiske administrationsgeografi og -kartografi finde sin rette forskningsmæssige placering. Den manglende forskning er skyld i, at der på dette område næsten heller ingen hjælpemidler findes. Man tænke blot på, hvilken stor nytte også arkiverne ville have af et pålideligt kortværk over de ældre administrative inddelinger som lenene, de gamle amter, jurisdiktionerne osv. både som korrelativ til historiske redegørelser, i arkivregistraturer og som et rent praktisk hjælpemiddel i publikumstjenesten.

For at vende tilbage til folketællingerne, er deres administrationsgeografiske forudsætninger forskellige, alt efter deres årgang og efter hvilke dele af monarkiet, de omfatter. De afspejler i så henseende diversiteten i og udviklingen af forvaltningen.

Forskellighederne findes hovedsagelig på tre planer: 1) forskel-

¹² Således medførte kommunalreformen af 1970 udarbejdelse af en række nye lokaladministrative kort til forvaltningsbrug.

¹³ Cfr. Program for historikermødet i Odense i februar 1969, sektion nr. 4. Rapport over samme møde s. 116–19.

len mellem by og land, 2) forskellen mellem kongerigets og hertugdømmernes folketællingsforvaltning og 3) større administrationsgeografiske omvæltninger i kongeriget og hertugdømmerne siden 1769.

ad 1) Ved alle folketællinger blev der gjort forskel på by og land i så høj grad, at tællings- og tabelskemaerne til alle årgange blev trykt i afvigende former for henholdsvis købstæder og landdistrikter. *Købstadsskemaerne* havde i overskriften oprindelig kun en rubrik til byens navn, mens bopælskolonnen skulle udfyldes foroven med gadens navn og ud for de enkelte familier med numre, hvadenten der her var tale om matrikelsnumre eller en anden nummerering – et spørgsmål, der ingenlunde opfattedes ens af alle magistrater i de ældste årgange. *Landskemaernes* overskrift havde som nævnt en rubrik til det overordnede administrationsgeografiske område, mens bopælsrubrikken udfyldtes med landsbyens navn, hvorunder så fulgte de enkelte husstande, som oftest forsynet med en løbenummerering inden for landsbyen eller måske inden for hele sognet, sognefogeddistriktet eller hvad der nu kunne være det primære tællingsdistrikt. Der er i hvert fald her ikke tale om faste numre, men kun en ad hoc-nummerering, der tjente til kontrol og som lettede de senere optællinger af antallet af husstande til statistikken. Den indbyrdes afgrænsning af, hvad der hørte til købstaden, og hvad der hørte til landområderne, er ikke altid så ligetil. Et *landsogn* er således et område, hvis beboere kirkeligt, men ikke civilt hørte til en købstad, eller rettere til dens kirke, mens en købstads *landdistrikt* er et område uden for den bymæssige bebyggelse, som også civilt hørte under købstadens myndigheder. Der gøres ikke altid klar forskel på landsogne og landdistrikter hos topografer eller statistikere.

ad 2) Allerede 1769 indførtes der i landdistrikterne en principiel forskel mellem *kongerigets* og *hertugdømmernes folketællingsforvaltning*. Den holdt sig, så længe sidstnævnte var under dansk styre, altså til 1860-tællingen, og den er hovedgrunden til, at der har været så store vanskeligheder ved at ordne og registrere de slesvigske folketællinger. Mens det i kongeriget blev gejstligheden, blev det i hertugdømmerne retsbetjentene, der fik overdraget ansvaret for udførelsen af folketællingerne.¹⁴ Konsekvensen heraf blev, at

¹⁴ Hertz: op. cit. side 51. Momsen: op. cit. side 33–34, 109–11 og 116, hvoraf også debatten om disse principper fremgår.

det i kongeriget blev kirkesognene, der kom til at fungere som primære tællingsdistrikter, mens det i hertugdømmerne blev jurisdiktionerne. Administrationsgeografisk er der den væsentlige forskel, at kirkesognene var og er meget regulære og entydigt afgrænsede inddelinger, mens datidens jurisdiktioner var særdeles irregulære og i mange tilfælde bestod mere eller mindre af strobessidder uden faste geografiske grænser. Ofte skar jurisdiktionerne ikke blot kirkesognene, men delte også de enkelte landsbyer, således at nogle gårde og huse hørte til en jurisdiktion, mens naboerne hørte til en anden eller en tredje eller endnu flere jurisdiktioner. Da der trods topografernes flid ikke findes tilstrækkelige hjælpemidler om disse indviklede forhold gennem det århundrede, hertugdømmernes folketællinger dækker, måtte registreringen tage sigte på at få disse udredt med tællingslisterne selv som hovedkilden. Resultatet foreligger nu i form af de oversigter og nøgler, der indgår i Registraturen over de slesvigske Folketællinger, hvoraf især kan fremhæves de to, der udreder forholdet mellem kirkesogne og jurisdiktioner i de slesvigske landdistrikter, nemlig *Systematisk Registratur*, der følger den civiladministrative inddeling og viser, hvorledes kirkesognene fordeler sig på denne, mens *Sognefortegnelsen* omvendt illustrerer, hvilke jurisdiktioner, der fandtes i hvert kirkesogn samt ydermere, hvorledes disse indgik i hver enkelt af sognets lokaliteter. Begge er opbygget således, at også de fra årgang til årgang stedfindende ændringer samt materialets lakuner fremgår så klart som muligt.¹⁵

I kongeriget, hvor kirkesognet var det primære tællingsdistrikt, eksisterer disse vanskeligheder ikke. Deraf kan man dog ikke slutte, at de her stedfindende folketællingers administrationsgeografi er helt problemløs, hvorom mere nedenfor.

ad 3) Større *omlægninger af lokaladministrationen* i periodens løb berørte først og fremmest de overordnede lokale embedsmænd og disses forvaltningsområder, og både systemet og dets reformer var forskellige i kongeriget og i hertugdømmerne.

Den overordnede lokaladministrations rolle i folketællingsforvaltningen var at fungere som melleminstans mellem centralorganet og de lavere lokalinstanser, der foretog tællingslisternes udfyldning, og det både når tællingslisterne skulle fordeles på vej ud, og når de udfyldt var på vej tilbage igen. Desuden tillagdes der dem ofte sta-

¹⁵ Registratur over de slesvigske Folketællinger, ms. afsnit 2b og 4b.

tistiske opgaver med udarbejdelse af tabeller over befolkningen i deres områder på grundlag af det primære tællingsmateriale. Folketællingerne forestodes af de under Rentekammeret, senere Finansministeriet sorterende statistiske institutioner, Dansk-norsk Tabelkontor, Tabelværkskommissionen og Statistisk Bureau. I kongeriget var det til og med 1860 biskopperne, i visse folketællinger også provsterne, i andre amtmænd og/eller herredsfogeder, der fungerede som mellemmand, kontrolinstanser og lokale statistikere.¹⁶ I hertugdømmerne gik tællingskemaerne indtil 1845 via Overretten på Gottorp eller Den slesvig-holstenske Provinsialregering over amtmænd, godsdistriktsdeputerede eller lignende til de lokale retsbetjente og fra disse atter tilbage igen. De højere lokale embedsmænds forvaltningsområder kom således i folketællingerne til at fungere som sekundære eller overordnede tællingsdistrikter, og tællingslisternes geografiske overskriftsrubrikker udfyldtes svarende hertil med disse inddelingers navne, der også var de geografiske enheder i den statistiske bearbejdelse af materialet.

At opregne detaljer i dette administrative system skal ikke gøres her. Der henvises til den administrationshistoriske indledning til førnævnte Registratur over de slesvigske Folketællinger.¹⁷

Hvis dette administrative system havde været uforandret gennem folketællingernes periode, havde det været nok at redegøre derfor en gang for alle, og materialet havde i alle årgange kunnet ordnes derefter, men dette er ikke tilfældet. Den vigtigste reform i kongeriget, inden folketællingerne 1870 overgik fra den kirkelige til den civile forvaltnings ansvarsområde, er de gamle amters afløsning omkring 1800 med de amter, vi nu efter 1970 må kalde de »mellemste« amter eller Traps amter.¹⁸ Den kirkelige forvaltning hindrede nemlig ikke, at det var amterne og ikke stifterne, der skulle anføres i tællingslisternes overskriftsrubrik, og statistisk udregnede man også fra begyndelsen amternes indbyggertal med større interesse end stifternes. I *hertugdømmerne* var der to store reformperioder. Den første foregik i løbet af 1770'erne og 1780'erne, hvor en del af de amter, der i højest grad bestod af vidtspredte strøbesiddelser, mest oprindelig kirkelige forvaltningsområder fra middel-

¹⁶ Cfr. tællingsinstruktioner m.m. anm. 11 ovenfor.

¹⁷ Registratur over de slesvigske Folketællinger, ms. afsnit 2a.

¹⁸ Hans H. Worsøe: »De gamle amters tilblivelse« Arkiv bd. III, 1970 side 151–171. Jeg vil altså foretrække betegnelsen de »mellemste amter«.

alderen, blev fordelt mellem de øvrige amter og ophævedes.¹⁹ Den anden reformperiode fandt sted 1851–54 lige efter Treårskrigen, hvor man søgte indført en amtsinddeling af hele Slesvig efter kongerigsk mønster, således at hidtidige selvstændige forvaltningsområder uden for amterne som købstæderne, godsdistrikterne og de oktrojerede koge nu skulle indordnes under disse. Det er denne ordning, der findes i Trap: »Hertugdømmet Slesvig«.²⁰ Disse omkalfatringer influerede naturligvis på folketællingernes geografiske rubrikker og tabellernes inddelinger.

Hvis folketællingerne ligesom andre arkivalier skulle ordnes strengt efter *proveniensprincippet*, ville disse omlægninger betyde, at de i hver årgang skulle ordnes efter det da gældende administrationssystem, og altså i periodens løb efter flere forskellige systemer. Det samme gælder naturligvis også alle andre arkivalier, der skal ordnes efter lokaladministrative synspunkter.

Hvis man af indlysende praktiske grunde alligevel ikke ønsker at følge proveniensprincippet fuldtud, men f.eks. vælger at ordne folketællinger ens i alle årgange trods lokaladministrative reformer, så kan det naturligvis ofte være både rimeligt at gøre det og fuldtud gennemførligt. Men forudsætningen må være, at man er sig bevidst, hvad man gør og ikke lukker øjnene for de vanskeligheder, et sådant brud med materialets egen organiske orden kan medføre.

For de slesvigske folketællingers vedkommende er ordningen foregået efter et sådant praktisk kompromis, idet alle årgange er henlagt i overensstemmelse med den administrationsgeografiske orden, der gjaldt temmelig uforandret i mellemprioroden ca. 1790–1850. For de meget sporadisk bevarede tællingslister fra folketællingen 1769 har dette ingen praktisk betydning, men det betyder, at der for årgangene 1855 og 1860 ses bort fra følgerne af omtalte administrationsreform 1851–54. Når dette kunne gøres uden alt for store vanskeligheder, skyldes det, at denne reform trods sammenlægningerne på højere plan i det væsentlige lod den gamle struktur bestå som et uofficielt ekstra mellemed. Således fungerede godsdistrikterne temmelig uanfægtet videre som underinddeling af

¹⁹ J. von Schröder: »Hertugdømmet Slesvigs Topographie« eller »Topographie des Herzogthums Schleswig« 2. udgave Oldenburg/Holstein 1854 side VI–VIII samt J. P. Trap: »Hertugdømmet Slesvig«, Kbh. 1864, indledningerne til diverse amtsbeskrivelser.

²⁰ J. P. Trap: »Hertugdømmet Slesvig« Almindelig Del side 66–68 m.m.

de amter, hvortil de ellers var blevet henlagt som følge af amtmændenes udnævnelse til kongelige kommissærer for forskellige dele af de oprindelige godsdistrikter. Under denne forudsætning kan også folketællingerne fra 1855 og 1860 i godsdistrikterne ordnes, næsten som om intet var hændt.

Under registreringsarbejdet med de slesvigske folketællinger erfarede det imidlertid, at kun grundig udforskning af selv de mest komplicerede enkeltheder kunne føre til tilfredsstillende ordninger og holdbar registrering. Man kan kun med held vælge en anden ordning end den proveniensmæssigt korrekte, hvis man ved, hvori forskellen består, og klart kan gøre rede herfor.

Ved begyndelsen af projektet om kopiering af de kongerigske folketællinger rejstes ligeledes spørgsmålet om, hvorvidt man uden videre kunne lade kopierne ligge i den hidtidige orden, eller om en udforskning heraf var påkrævet. Som ovenfor anført er den hidtidige orden simpelthen den, hvori Rigsarkivet 1906 modtog materialet fra Statistisk Bureau. På basis af erfaringerne med de slesvigske folketællinger blev det af undertegnede foreslået, at man også for de kongerigske folketællinger burde iværksætte en grundforskning, så det kunne klarlægges, hvori den forefundne orden egentlig bestod, og om den kunne fortsætte som ordning også for de nye xeroxkopier. Det drejede sig altså om at studere de kongerigske folketællingers organisation og administrationsgeografi. Dette skulle være så meget overkommeligere, fordi der, som allerede sagt, her ikke fandtes de særlige problemer, som den civiladministrative forvaltning af hertugdømmernes folketællinger medførte. Ydermere havde arbejdet med de slesvigske folketællinger allerede givet en stor del af den nødvendige viden om de kongerigske, idet de såkaldte Kongerigske Enklaver i det nordvestlige Slesvig var blevet medinddraget i registreringen, og her gennemførtes folketællingerne som al anden forvaltning – efter kongerigske principper. Endelig var den centrale forvaltning af folketællingerne i hvert fald efter 1840 fælles for kongeriget og hertugdømmerne. Imidlertid er en grundforskning påkrævet ikke blot omkring en række problemer ved overgangen fra de gamle til de »mellemste amter« ca. 1800, men også fordi de primære tællingsdistrikter, kirkesognene, såvel som de sekundære, herreder og amter, kræver præcise definitioner, for at man kan gennemskue visse i materialet forekommende uoverensstemmelser og fejl.

Da en sådan grundforskning sandsynligvis ville forsinke xeroxkopieringen af folketællingerne, der af hensyn til publikum måtte afsluttes hurtigst muligt, vedtoges det at fortsætte med den hidtidige ordning, som man mente havde fungeret fuldt tilfredsstillende.²¹

I overensstemmelse hermed behandles nu kopimaterialet. Den hidtidige ordning bibeholdes, bortset fra at åbenlyse fejl rettes. Årgangene 1787 og 1801, der administrationsgeografisk optaltes under den gamle amtsinddeling, forbliver henlagt efter den mellemste amtsinddeling som for de andres vedkommende, således at hjælpemidlerne som hidtil er Trap: »Danmark« og Postadressebogens ældre udgaver. Hvert nyt bind forsynes med to indholdsfortegnelser, en, der følger materialets ordning i bindet, og en alfabetisk efter de foreliggende geografiske enheder: gader i købstæderne, sogne i herrederne m.m. Samtidig opbygges et omfattende heuristisk hjælpemiddel i form af et alfabetisk seddelregister over alle lokaliteter. Her henvises til, i hvilket bind og på hvilken side, indførslerne om den pågældende lokalitet findes. Registret skal først omfatte årgang 1787, men senere også de andre årgange, så en benytter på samme seddel kan se, hvor folketællingerne fra en bestemt lokalitet findes i hver af de foreliggende årgange. Generelt sagt er dette en både enkel og storstilet plan, der vil kunne øge anvendeligheden af vore kongerigske folketællinger i betydelig grad samtidig med, at originalerne reddes fra den truende opslidning.

Spørgsmålet er imidlertid, om denne rent praktiske ordning og registrering af de kongerigske folketællinger ikke alligevel havde været bedre tjent med at være indledt med grundforskning. Er den forudsatte »Trap-ordning« virkelig så problemfri, at man, uden at øve vold mod materialet og uden unøjagtigheder, kan anvende den – endog på materiale, der er 70 år ældre end Traps førsteudgave? På basis af diverse stikprøveundersøgelser skal fremlægges iagttagelser og eksempler, der viser, at svaret på dette spørgsmål måske ikke er så enkelt endda.

Som allerede nævnt gør *kirkesognets* rolle som det primære tællingsdistrikt i kongeriget indtil 1860 problemerne langt simple end i hertugdømmerne, på grund af denne inddelings geografiske entydighed og klare afgrænsning. Der findes ikke nævneværdige »strøbesiddelser« af kirkesogne og heller intet behov for at koordinere dem med noget andet sæt inddelinger, i hvert fald ikke for

²¹ Arkivarmøde på Rigsarkivets 1. afd. 12.7.1973.

folketællingernes skyld, og der er derfor ikke brug for de komplicerede heuristiske nøgler, som de slesvigske folketællinger krævede.

Ikke desto mindre er det en overforenkling at anse vor kirkesogneinddeling for så entydig og uforanderlig, at en ordning efter de af Trap anførte sogne kan foregå helt friktionsløst blot for den ældre periodes vedkommende. Netop fordi denne forudsætning holder stik ganske langt, er det særlig vigtigt at være opmærksom på undtagelserne. De, der findes, angår følgende: 1) oprettelser og nedlæggelser af kirkesogne, 2) ændringer af sognegrænserne og 3) sammenblandinger af forskellige betydninger af begrebet »sogn«, idet kirkesognet ikke altid geografisk svarede til det »civile sogn«, sognefogeddistriktet eller sognekommunen og undertiden forveksledes hermed. – Et eksempel på det første findes i folketællingen 1787, Lyng-Fredensborg herred, Frederiksborg amt, hvor Fredensborg Slots sogn og Hornbæk sogn optræder, uden at de findes i Traps første udgave, sidstnævnte findes dog i de senere Trap-udgaver. Fredensborg Slots sogn eksisterede med en egen kirkebog fra 1723, men Trap har her – imod sædvane – regnet med sognekommunen Asminderød, hvortil også Fredensborg Slot hørte. Hornbæk var derimod en filialkirke under Tikøb sogn fra 1787 og blev først et eget kirkesogn fra 1887. Det er her folketællingen 1787, der begår en »fejl«. ²² Et eksempel på en ændring af sognegrænsen er landsbyen Nejede ved Arresø. Den taltes i folketællingen 1787 under Annisse sogn, dog under Strø herred, mens resten af sognet lå i Holbo herred. I alle senere folketællinger regnes Nejede til Alsønderup sogn, Strø herred, og det samme fremgår af alle Traps udgaver, der heller ikke nogetsteds anfører oplysning om det tidligere tilhørsforhold.

Et andet problem er spørgsmålet om, hvorvidt det ikke snarere end det enkelte kirkesogn var *pastoratet*, der var det primære tællingsdistrikt. Pastoratet er en præsts samlede embedsomsråde, der som oftest bestod af flere kirkesogne, et hovedsogn og et eller flere annexsogne. I de ældste folketællinger viser det sig regelmæssigt, at listerne fra det samlede pastorat udgør et enkelt læg, og den præst, der havde udarbejdet dem, skelnede nok, som instruksen lød, mellem de enkelte kirkesogne, men ofte ikke særlig tydeligt, og de

²² J. P. Trap: »Danmark« 1. udgave bd. I, 1 Kbh. 1858 side 78 og 81. »Helsingør stifts kirkebøger« udgivet af Landsarkivet for Sjælland 1971, side 105 og 125.

pligtige sammentællinger gjaldt ofte hele det samlede pastorat og ikke de enkelte sogne. Dette forhold har også den praktiske virkning at hindre en henlæggelse af alle et herreds sogne i én alfabetisk række. I stedet har man måttet nøjes med at lægge dem alfabetisk efter hovedsognenes navne, mens annexerne findes knyttet til disse. Denne vanskelighed afhjælpes ved, at man i nævnte indholdsfortegnelse II alligevel kan anføre den rette alfabetiske orden. Teoretisk kunne man jo også forsøge at opfatte ikke sognene, men pastorerne som de primære tællingsdistrikter, men det hindres af, at annektionsforholdene meget hyppigt ændrer sig, ikke mindst i første halvdel af det 19. århundrede. Af otte pastorater i Gislum herred i Ålborg amt 1787 fandtes 1858, da Traps førsteudgave kom, kun de to endnu uforandrede. Disse vanskeligheder har i øvrigt også gjort sig gældende ved kirkebogsregistreringen i landsarkiverne.²³

Sognepræsterne var nok de ansvarlige for folketællingerne i deres sogne, men allerede fra begyndelsen fik de hjælp fra skolelærerne i det praktiske arbejde. Allerede 1834 indeholdt instrukserne anvisning om, at skolelærerne i sognet skulle optælle beboerne i hver sit skoledistrikt, og fra 1855 indførtes endog en særlig rubrik i tællingsskemaernes hoved til angivelse af dette. Man kan altså hævde, at nu i grunden ikke mere sognet, men dets underinddeling, *skoledistriktet*, udgjorde det primære tællingsdistrikt, selv om sognepræsterne stadig over for de højere myndigheder var ansvarlige for folketællingernes korrekthed og desuden skulle sørge for tabelariske sammentællinger af alle beboerne. Da der findes eksempler på, at et skoledistrikts grænser skærer sognegrænser, foreligger der mulighed for fejltagelser, selv om lærerne havde instruks om at påse, at der udarbejdedes lister over de enkelte sognes beboere for sig, hvis en sådan overlappning forelå.

Efter sognet skal man ved bestilling af kongerigske folketællinger angive *herredet*, og hermed menes det herred, der findes i Trap og i Postadressebogen. Allerede når man benytter sidstnævnte, må man passe på, at man ikke opgiver den ligeledes ofte som herred betegnede *retskreds*. Ordet herred er ikke entydigt, og forvekslinger er sket hyppigere, end mange tror. Når man ved hjælp af den

²³ Se foruden ovennævnte »Helsingør stifts kirkebøger« også de andre udførlige kirkebogsregistraturer udgivet af dette landsarkiv samt af Landsarkivet for Fyn: »Fyns stifts kirkebøger«, Odense 1972.

statistiske og topografiske litteratur vil sætte sig ind i spørgsmålet, viser det sig, at ordet herred kan anvendes i mindst fire forskellige betydninger, der ofte geografisk kan afvige særdeles meget fra hinanden. I stor korthed sagt skelnes mellem 1) jurisdiktionsherredet – efter 1919 retskredsen – der i funktion stammer fra det middelalderlige herred, men langt fra geografisk svarer hertil, 2) det kirkelige herred, eller provstierherredet hidrørte fra reformationstidens herredsprovstier, men reformeret fra ca. år 1800, så nutidens provster oftest har flere kirkelige herreder under sig, 3) matrikelherredet, der fastlagdes med Christian Vs matrikel 1688, og siden er fastholdt med stor konservatisme af nutidens matrikelvæsen, fordi ændringer af jordbetegnelser er overordentligt uheldige, og endelig 4) det statistiske herred, der er indført af statistikerne som en art krydsning af det gamle kirkelige herred og matrikelherredet, idet sidstnævnte i en del tilfælde har den ulempe at skære kirkesogne og dermed sognekommuner, hvilket igen vanskeliggør statistiske opgørelser og beregninger.²⁴

Netop herredsgrænsers overskæring af kirkesogne er også et problem for folketællingsregistreringen. Nogle eksempler herpå fra Himmerland: Størstedelen af Gundersted sogn ligger ifølge Traps 4. udgave i Slet herred, mens dets sydlige del ligger i Års herred. Ifølge samme kilde ligger hovedparten af Stenild og Rørbæk sogne i Gislum herred, mens dog disses østlige dele ligger i Hindsted herred.²⁵ De ældste folketællinger har disse sogne som helhed anført under de herreder, hvori deres hovedpart ligger. At også hele sognes tilhørsforhold kan volde problemer viser sig ved eksemplet Bjørnsholm sogn på Himmerlands vestkyst. Dette sogn anføres ved folketællingen 1787 og ligeledes i de ældre udgaver af Trap som hørende til Slet herred, men i de yngre udgaver til Års herred. Dette skyldes et skifte i opfattelsen af begrebet herred. Bjørnsholm sogn var annex til Malle sogn i Slet herred, og det regnedes på grund af den kirkelige sammenhæng dertil, skønt allerede Traps 1. udgave siger, at »størstedelen af sognet efter matriklen hører til Års herred«.²⁶ Sammen med andre træk tyder dette på, at *Trap* i de ældste udgaver snarest har lagt det *kirkelige provsti-herred* til

²⁴ Statistisk Departement: »Danmarks administrative Inddeling 1930« side 15*–20*.

²⁵ Trap: »Danmark« 4. udgave bd. V, 1924 Ålborg amt side 779, 743 og 745.

²⁶ Trap: »Danmark« 1. udgave bd. II, 1, Kbh. 1859 side 240.

grund for sognenes fordeling, mens senere *matrikelsherredet*, som også de delte sogne viser, bliver afgørende. Dette fortjener at anføres, fordi den nyeste Trap-udgave selv lovlig kategorisk hævder, at »man i alle fem udgaver af Trap har bevaret matrikelsherredet som inddeling«. ²⁷ Hvad folketællingerne angår, er det derimod snarest det gamle kirkelige herred, vi finder anført, svarende til, at de foretoges af de kirkelige embedsmænd. Da det statistiske herred er en temmelig direkte videreførelse heraf, kan det ikke overraske, at det var dette samme herredsbegreb, der fandtes ved Statistisk Bureaus aflevering af materialet til Rigsarkivet. Derimod er der grund til at være opmærksom på differencerne i forhold til det af Trap i hvert fald i de yngre udgaver anvendte matrikelsherred.

Naturligvis er der også mulighed for rene fejltagelser og misforståelser, samt den forvirring, navneforandringer kan medføre. Det ovennævnte Bjørnsholm sogn skiftede i vor tid navn til Overlade sogn. Så sent som i folketællingen 1880 betegnes en tællingsliste fra Føllenslev sogn, Holbæk amt, som stammende fra »Dragsholm birk«, der er navnet på en jurisdiktion, mens den rigtige betegnelse er Skippinge herred.

Til slut nogle bemærkninger om *amtet*. Som allerede nævnt reformeredes den danske amtsinddeling i årene 1793–1809. ²⁸ Skønt det var de kirkelige myndigheder, der havde ansvaret for tællingerne, skulle der i tællingsskemaernes overskrifter ikke angives stiftet, men amtet som øverste lokale inddeling. Både i årgangene 1787 og 1801 finder vi her de gamle amter anført, først fra 1834 de mellemste eller Trap-amterne. Når Statistisk Bureau alligevel afleverede også de ældste årgange ordnet efter de mellemste amter skyldes det altså en bearbejdelse i strid med proveniensprincippet, men forståelig ud fra statistikers ønske om at opnå sammenlignelige størrelser; man har jo ved en sådan omordning kunnet sammenligne indbyggertal i landets amter helt tilbage til 1787. Men selv om de mellemste amter dannedes ved sammenlægning af hele allerede eksisterende herreder og købstæder, og folketællingsmaterialet kunne flyttes tilsvarende, har det ikke kunnet undgås, at visse problemer opstod. Et sogn som Åby i Vendsyssel var og blev delt mellem Hvetbo og Kær herreder, men mens begge disse tidligere

²⁷ Trap: »Danmark« 5. udgave bd. XV »Nøgle til orientering«, Kbh. 1972 side 13.

²⁸ Worsøe: »De gamle amters tilblivelse« se note 18.

hørte til Sejlstrup amt, adskiltes de nu også amtsmæssigt, så Åby sogn fremtidigt var delt mellem Hjørring og Ålborg amter.

En virkning af de ellers temmelig usporlige kirkelige rammer omkring de ældste folketællinger er forekomsten af en mærkelig inddeling i folketællingen 1787 fra Ålborg amt, hvori der jævnsides med herrederne forekommer en inddeling kaldet »Ålborg provsti«. Det drejer sig om nogle få sogne omkring selve Ålborg syd for Limfjorden, og ifølge Trap og alle normale principper skulle de ligge fordelt mellem Fleskum og Hornum herreder. Fænomenet kan forklares derved, at dette provsti var den eneste enklave af Ålborg stift, der lå syd for Limfjorden, mens resten af Himmerland hørte til Viborg stift.

Uanset hvor gerne man vil nøjes med at opfatte ordningen og registreringen af de kongerigske folketællinger og xeroxkopierne deraf som en rent »praktisk opgave«, der ikke kræver videnskabelighed, så vil dog selve materialet kræve, at man både har klare begreber om, hvilken orden man ønsker at fastholde, og begrundede kriterier for, hvorledes opstående vanskeligheder skal løses. Det er også rimeligt at forvente, at man over for publikum, der som nævnt i stigende grad består af forskere med andre mål end slægtsforskere, kan gøre rede for, hvorledes man har ordnet og registreret det største og mest benyttede kildemateriale til det danske folks historie.

Valgmateriale i de centrale arkiver

AF BIRGIT LØGSTRUP

Formålet med denne artikel er som et supplement til Jørgen Elklits artikel om valgmaterialet i de lokale arkiver¹ at pege på de muligheder, de centrale arkiver indeholder til undersøgelse af valgadministration og vælgeradfærd inden indførelsen af hemmelig stemmeafgivning.

Ifølge grundloven er godkendelsen af rigsdagsmedlemmernes valg et af de områder, Rigsdagen har reserveret for sig selv. Det er i virkeligheden en judiciel akt. Det ville derfor stemme bedst med de almindelige principper for funktionsfordeling mellem den lovgivende, dømmende og udøvende magt, om den var henlagt til domstolene. Således er ordningen f.eks. i Sverige. Den danske valglov har i modsætning til den norske ingen regler om, hvornår et valg skal anses for ugyldigt. Rigsdagen har således en betydelig skønmæssig frihed ved afgørelsen af ugyldighedsspørgsmålet.²

Ved valgbrevenes prøvelse – det tekniske udtryk for godkendelsen af valgene – benyttede Folketinget proceduren fra forretningsordenen for Rigsforsamlingens åbningsmøde, som stadfæstedes i Folketingets forretningsorden af 2. maj 1867. Tingets medlemmer deles ved lodtrækning i fire lige store afdelinger. Derefter afgiver 1. afdeling sine medlemmers valgbreve til 2. afdeling osv. Hver afdeling undersøger de modtagne valgbreve, vedtager sine indstillinger til tinget og udnævner en ordfører. Indstillingerne ang. valg, hvorover der ikke foreligger klage eller om hvis godkendelse den pågældende afdeling er enig, afgøres først. Indstillingerne m.h.t. de øvrige valg behandles derefter under et for alle fire afdelinger. Derefter henvises de til udvalget til valgbrevenes prøvelse, inden Folketinget træffer den endelige afgørelse.³

Som hjælpemidler ved behandlingen af valgenes gyldighed benytter Folketinget valgbreve og udskrifter af valgbøgerne. Desuden kan

¹ Jørgen Elklit: Valg- og stemmelister vedr. folketingsvalg 1849–98 i Landsarkivet for Nørrejylland, Arkiv 4. bd. nr. 4, 1973.

² Alf Ross: Dansk Statsforfatningsret I, 1959, p. 270 ff.

³ Folketingets forretningsorden af 2. maj 1867 og Den danske Rigsdag IV, 1949, p. 22 ff.

det gennem Indenrigsministeriet kræve at få indsendt valglister og stemmelister og anmode om at få foretaget retslige undersøgelser om begivenhedsforløbet. Folketingets beslutning angår i første række valgets gyldighed. Hvis det forkastes, er det ikke fastsat hverken i grundloven eller i valgloven, hvad der skal foretages. Normalt i perioden med valg i enkeltmandskredse blev Indenrigsministeriet blot anmodet om at iværksætte et omvalg. Ved forholdstalsvalgmåden med tillægsmandater vil et omvalg være mere problematisk, idet en ændring i en kreds kan forrykke resultatet i flere kredse. Udover at træffe beslutning om et valgs gyldighed udvikledes der efterhånden den praksis, at Folketinget kunne opfordre indenrigsministeren til at sørge for, at der blev rejst retslig tiltale for lovovertrædelse i forbindelse med valgproceduren.

Valgbreve og valgbogsudskrifter.

Allerede efter valgloven fra 1848 skulle valgbestyrelsen efter valgets afslutning udfærdige »en akt, hvorved kandidaten godtgøres at være valgt til deputeret for valgdistriktet«. Denne akt kaldes i den følgende valglov et valgbrev og er udfærdiget efter formen: Vi under tegnede medlemmer af valgbestyrelsen for X amt X kreds gøre vitterligt, at der er afholdt valgmode X sted, og at NN er valgt. Vi bekræfter, at valglovens forskrifter er fulgt – underskrevet af valgbestyrelsens medlemmer. Valgbrevet var rigsdagsmedlemmets bevis og skulle afleveres til Folketinget eller Landstinget. Desuden skulle valgbestyrelsen give meddelelse om valgets udfald til den minister, hvorunder valgene sorterede. De første år var der ingen retningslinier for meddelelsens form. Men i et cirkulære af 1. nov. 1858 fastslog Indenrigsministeriet det ønskelige i, at valg indberettedes i henhold til den af valgbestyrelsen førte valgbog. Derefter blev der efter hvert valg indsendt en valgbogsudskrift fra hver valgbestyrelse til Indenrigsministeriet, der videresendte den til Rigsdagen. Valgbogen skulle føres af valgbestyrelsen og indeholde det væsentlige af det, der var foregået på valgmødet. I valgbøgerne kan man således finde valgbestyrelsens medlemmer anført med navn, stilling og by, de modtagne skrivelser, anmeldelser af kandidater og deres stillere med navns nævnelse. Desværre fastslår valglovene, at de holdte taler ikke skal refereres. Undertiden er det dog angivet, hvem der havde ordet, ligesom talens emne kan være karakteriseret med få ord. Man må dog gå til samtidens avisreferater, hvis man vil have et

nærmere indtryk af talernes indhold. Desuden angiver valgbogen afstemningens art: kåring eller navnlig afstemning og i sidste tilfælde antallet af stemmer – undertiden fordelt på sogne. Desuden kan der allerede umiddelbart efter valghandlingens afslutning være rejst indsigelse mod valghandlingen, hvilket klageren kunne begære indført i protokollen. Valgbogsudskrifterne findes sammen med valgbrevene og ederne (rigsdagsmedlemmernes ed på Rigets Grundlov) i Folketingets arkiv – både for folke- og landstingsvalgene. De er ordnet efter amter og valgkredse. Også før 1858 har mange valgbestyrelser foretaget indberetningerne i form af valgbogsudskrifter, som kan findes dels blandt rigsdagsjournalsagerne i Indenrigsministeriets arkiv på Rigsarkivet, dels i Folketingets arkiv i pakker mærket valgbøger og valgbreve eller under de enkelte folke- og landstingsvalg.⁴

Valglisten til den grundlovgivende forsamling. Valglisternes affattelse skete efter valgloven af 1848 på landet af sogneforstanderskaberne og i købstæderne af kommunalbestyrelserne, som efter begæring fra den, der ville indskrives som vælger, skulle opføre den pågældende på valglisten, hvis han kunne godtgøre at være i besiddelse af de egenskaber, som krævedes til udøvelsen af valgretten. Efter valglisternes affattelse skulle de ligge til almindeligt eftersyn. Der kunne kun gøres indsigelse, hvis nogen fandtes optaget på listerne, som ikke havde de lovbestemte egenskaber. Man kunne derimod ikke kræve at blive optaget på listen, hvis man ikke havde meldt sig i rette tid. Kommunalbestyrelsen havde den endelige afgørelse i spørgsmål om optagelse på valglisten, dog med pligt til i fornødent fald at høre begge parter.⁵

Valglisten til Rigsdagens folketing. Efter valgloven af 1849 var optagelse på valgliste ikke mere betinget af begæring om optagelse. Kommunalbestyrelsen skulle på eget initiativ affatte valglisten efter valglovens bestemmelser. Ved eftersynet kunne man nu både protestere mod andres uretmæssige optagelse og sin egen forbigåelse. Protesten skulle være skriftlig og behandles af kommunalbestyrelsen på et offentligt møde. Efter afhøring af evt. vidner skulle kommunalbestyrelsen afsige en kort kendelse, der skulle tilføjes den sædvanlige forhandlingsprotokol. Denne kendelse kunne indbringes for

⁴ F.eks. RA, I. min. RJ 80/1848–66 og Folketingets arkiv, Valgbreve 1849–50.

⁵ Lov af 7. juli 1848 § 9.

domstolene.⁶ Valgloven af 1867 havde samme regler, men desuden en tilføjelse om, at hvis valglisterne ikke var berigtigede på den lov-befalede måde, skulle der ske indberetning til Indenrigsministeren. Så skulle der træffes beslutning om sagsanlæg, hvorefter amtmanden evt. skulle tilholde kommunalbestyrelsen under en passende tvangs-bøde at træffe de i loven befalede foranstaltninger.⁷ Efter at valg-handlingen var afsluttet, skulle valglisterne leveres tilbage til valg-kredsens kommunalbestyrelser.

Valglistre til Rigsdagens landsting. Iflg. valgloven af 1849 § 38 var folketingsvælgerne også berettiget til at vælge valgmandene til landstingsvalgene. Det skulle foregå efter de for folketingsvalget optagne valglistre. Det landsting, der fremstod efter den gennem-sete grundlov af 1866, var udover de 12 kongevalgte medlemmer også valgt ved indirekte valg, men således at halvdelen kun blev valgt af de højstbeskattede vælgere. Listerne over disse affattedes i København af et særligt udvalg, i købstæderne af kommunalbestyrelserne og på landet af bestyrelserne for landstingskredsene på grundlag af oplysninger fra amtsstuerne.⁸

Valglistre til Rigsrådet. Kun $\frac{1}{3}$ af Rigsrådets medlemmer var valgt ved umiddelbare valg og kun de højstbeskattede havde valgtret efter valgloven af 1855. Valglisterne omfattede de valgberettigede i hver jurisdiktion og blev ført af jurisdiktionens øvrighed tilfor-ordnet to valgberettigede, der var udpeget af overøvrigheden.⁹ Alt-så ganske modsat hvad der både før og senere var det sædvanlige, at det var et folkevalgt organ, der havde ansvaret for valglisterne. Tvivlsspørgsmål skulle afgøres af vedkommende minister. Grund-laget for optagelse på listen var som i 1848 en henvendelse fra de vælgere, som mente at opfylde kravene for valgberettigelse. Klage over bestyrelsens kendelse skulle indbringes for domstolene. Disse valglistre findes for både Kongeriget, Slesvig og Holsten i Mini-steriet for monarkiets indre anliggender som udtagne journalsager for årene 1855–56. De indeholder navn, livsstilling, alder og bag-grunden for valgtretten. Selve valget foregik på trykte stemmesedler, der blev tilsendt hver vælger. Ved tilbagesendelsen skulle de indeholde afsender og navnene på de mænd, vedkommende ville stemme

⁶ Lov af 16. juni 1849 §§ 8–17.

⁷ F.eks. RA, I. min. RJ 157/1869–1901.

⁸ Lov af 12. juli 1867 §§ 56, 57, 59.

⁹ Lov af 2. okt. 1855 § 8.

på. Efter stemmeoptællingen, der blev opfattet som den egentlige valghandling, blev stemmesedlerne forseglede og vedlagt valgprotokollen. Udgifterne ved valgene skulle iflg. valgloven afholdes af statskassen. Derfor findes der i Ministeriet for monarkiets indre anliggender også en pakke vedr. omkostninger ved rigsrådsvalgene 1856 og ligeledes 5 pakker i Finansministeriets sekretariat for årene 1859–65, idet rigsrådsvalgene i 1858 overførtes hertil.

Novemberforfatningens rigsråd var sammensat af et folketing, valgt efter samme regler som Rigsdagens folketing, og et landsting, der – bortset fra 18 kongevalgte medlemmer – også var valgt ved direkte valg, men hvor kun de højstbeskattede havde valgtret. Reglerne for affattelsen af valglister til Rigsrådets folketing var også de samme som til Rigsdagens folketing. Når Jørgen Elklit anfører, at en del kommunalbestyrelser tilsyneladende kun har haft en valgliste til de to folketing, så var det en fuldt tilladelig fremgangsmåde. Finansministeriet forespurgte i 1864 efter henstilling fra Randers amt Indenrigsministeriet, om valglisterne til Folketinget også kunne benyttes ved valg til Rigsrådet. Dette bekræftede Indenrigsministeriet.¹⁰ Valglisterne til Landstinget blev udfærdiget af kommunalbestyrelserne og indsendt til valgbestyrelserne. Klager over kommunalbestyrelsernes afgørelse kunne indbringes for valgbestyrelsen og derefter for domstolene. Valgproceduren var den samme som til fællesforfatningens rigsråd, altså stemmeafgivning på personlige stemmesedler. I Finansministeriets sekretariat findes der to pakker med udfyldte stemmesedler til valgene til Rigsrådets landsting i 8. kreds i 1864. Anledningen til indsendelsen var en klage over valget fra en del vælgere i kredsen.¹¹

Jørgen Elklit foreslår i den nævnte artikel, at valglister kasseres, når de ikke har været benyttet ved navnlig afstemning (med henvisning til et udkast til et nyt indenrigsministerielt cirkulære om kassationer i primærkommunernes arkiver). Men valglister i dag, hvor valgretten er almindelig, lige og individualistisk¹² er noget ganske andet end valglister under et system, hvor væsentlige grupper af befolkningen var udelukket fra valgtret ud fra politiske og økonomiske kriterier som jordbesiddelse, indtægt, skatteydelse eller underordnet social stilling. I dag vil en valgliste være identisk med

¹⁰ Jørgen Elklit, anf. v. p. 239 og RA, I. min. RJ 728/1848–66.

¹¹ RA, Finansministeriets sekretariat, J. nr. 2084/1864.

¹² Alf Ross, anf. v. p. 243.

en udskrift af personregistret blot med hensyn til alderskriteriet. Derfor giver det god mening at kassere disse lister. Men samme principper kan ikke anvendes på materiale, der er blevet til under ganske andre forhold. Jeg har i det foregående refereret bestemmelserne om valglisterne så indgående for at vise, i hvor høj grad de er et udtryk for kommunalbestyrelsernes administration af den kompetence, valgloven tillagde dem. Hvis man kasserede alle lister, der ikke havde været benyttet ved navnlig afstemning, ville man i valgkredse med lange perioder med kåring være ude af stand til at afgøre, hvorledes kommunalbestyrelsen havde ført valglisterne. Kun hvis en klage havde været behandlet i et kommunalbestyrelsesmøde, ville man muligvis kunne se bestyrelsens linie ud af forhandlingsprotokollen. Men baggrundsmaterialet – nemlig valglisterne – ville i så fald være kasseret. Disse lister har således i høj grad administrationshistorisk værdi. Når man undersøger valgsagerne i Indenrigsministeriet, bliver man alene ud fra den mængde af sager, der omhandler optagelse på valglisten og indberetninger og klager over manglende bekendtgørelse af valglisterne, klar over, at forfatningskampen i Danmark i forrige århundrede også blev ført på »græsrodsstadiet«, som en kamp om optagelse på valglisten.

Valglisterne efter 1848-loven har en helt selvstændig betydning. Som omtalt krævede det en personlig stillingtagen, om man blev opført på listen. Derfor kan de første valglister sige noget om folks interesse i det nye system. Jeg tror dog også, Jørgen Elklit vil spare disse, da han kun foreslår »at en udtynding som den foreslåede udmærket kunne føres tilbage til i hvert fald 1850/51«.

Stemmelisterne og proceduren ved deres tilvejebringelse er udmærket behandlet i Jørgen Elklits artikel, hvortil jeg blot vil henvisе.

Rigsdagsudvalgsarkiver.

I Folketingets arkiv findes arkiverne fra udvalgene til valgbrevs prøvelse. Indtil 1918 findes udvalgsarkiverne sammen med valgbøger, derefter i gruppen Forfatningsforhold 14 og 16. Heri findes lister over de valgte medlemmer indsendt til aldersformanden i tinget fra Indenrigsministeriet, klager over valgene enten indsendt direkte til Rigsdagen eller gennem Indenrigsministeriet, avisudklip, udskrifter af domsafsigelser, enkelte valg- og stemmelister og endelig forhandlingsprotokollerne fra udvalgsmøderne, der desværre i

almindelighed er yderst kortfattede. Meget af det indsendte materiale er efter udvalgsbehandlings afslutning ofte sendt tilbage til Indenrigsministeriet og derfra for valg- og stemmelisternes vedkommende til valgbestyrelserne og for domsudskifterne til Justitsministeriet. Men der kan dog både i Indenrigsministeriets og Folketingets arkiver findes enkelte valg- og stemmelister.¹³

Efter anmodning fra det folketingsudvalg, der arbejdede med et valglovsforslag, kunne Indenrigsministeriet undersøge specielle spørgsmål eller indsamle statistisk materiale til brug ved udvalgsarbejdet. F.eks. anmodede formanden for Rigsdagens Grundlovs Komité den 20. jan. 1849 om oplysning om antallet af indsiddere og aftægtsfolk. Listerne indsendtes fra sogneforstanderskaberne via amterne til Indenrigsministeriet, der atter oversendte dem til Grundlovskomiteen. De oplyser antallet af husmænd over 25 år, hvorvidt de havde jord eller ej, indsiddere over 25 år og aftægtsmænd, som havde besiddet gård eller hus. Enkelte af opgørelserne var ledsaget af navnelister.¹⁴ I disse sager er det Indenrigsministeriets funktion som deltager i lovgivningsarbejdet under Folketingets direktiv, der afspejles. Derfor skal ministeriets undersøgelser søges i Folketingets arkiv, hvor gruppen statsforfatningsforhold nr. 2 indeholder arkiverne fra udvalgene til valglovsændringer. Her vil man desuden kunne finde forslag og anmodninger, der var indsendt direkte til Folketinget fra enkeltpersoner eller organisationer. De private lovforslag, der indsendtes til Folketinget via Indenrigsministeriet blev efter arbejdets afslutning ofte returneret til ministeriet.

Indenrigsministeriets arkiv.

Indenrigsministeriet var ressortministerium for rigsdagsvalgene i perioden 1849–65 og uafbrudt efter 1868. 1848–49 henhørte rigsdagsvalgene under Justitsministeriet og 1865–68 under Konseilspræsidiets. I Indenrigsministeriet fortsatte man traditionen fra Danske kancelli med en særlig journal for sager vedr. folkerepræsentationen, således at Indenrigsministeriets rigsdagsjournal er en fortsættelse af Danske kancellis stænderjournal. Den blev faktisk kaldt stænderjournal helt op til 1857. I sagerne til denne journal kan man

¹³ F.eks. RA, I. min. RJ 384 og 422/1848–66 og Folketingets arkiv, Valgbreve 1849–50.

¹⁴ RA, I. min. RJ 125/1848–66 og Folketingets arkiv, Folketingsvalget 1849.

finde henvendelser fra valgbestyrelser, kommunalråd, amter og enkeltpersoner om valgspørgsmål, der er blevet rettet til centraladministrationen.¹⁵

Proceduren i den slags sager var, at skrivelser fra private indsendtes enten direkte til Indenrigsministeriet eller gennem amtet. Fra ministeriet sendtes sagen til udtalelse gennem amtmanden hos den pågældende kommunalbestyrelse. Skrivelsen fra denne blev derefter forsynet med amtmandens udtalelse, inden den indgik til ministeriet.

Sagerne i rigsdagsjournalen kan groft inddeles i følgende hovedgrupper:

Stænderspørgsmål. Der findes i journalen ganske få sager i forbindelse med afviklingen af Stænderforsamlingen i Viborg. Det viser, hvorledes man har opfattet rigsdagsjournalen som en fortsættelse af Danske kancellis stænderjournal.¹⁶

Rigsforsamlingen og Rigsdagen. Praktiske spørgsmål vedr. selve den grundlovgivende Rigsforsamling og Rigsdagen er også indført i rigsdagsjournalen, såsom indtægter, udgifter, stenografer, bureauchef, bibliotek, anskaffelse af papir til Rigsdagstidende, åbning og afslutning af samlingerne.¹⁷ Disse sager findes kun i rigsdagsjournalen indtil 1865, da de efter 1868 forblev i Konseilspræsidiets.

Kongevalgte medlemmer af både Rigsforsamling, Rigsråd og Landsting (efter 1866-grundloven); f.eks. indeholder nr. 54/1848–1866 en liste, dateret den 12. okt. 1848, over de 38 medlemmer, kongen ønskede at udnævne, koncept til udnævnelserne og en række andragender fra personer, der enten selv ønskede at blive udpeget eller foreslå andre. Heriblandt findes en anmodning fra 406 vælgere i Sjælland og Lolland Falsters stifter og 510 i Københavns amt, der ønskede at få N. F. S. Grundtvig udpeget som kongevalgt medlem af Rigsforsamlingen med den begrundelse, at de selv boede for spredt til at kunne sikre hans valg i et enkelt distrikt. Nr. 459/1848–66 angår udnævnelserne af de kongevalgte rigsråder. Sagen indeholder skrivelser fra de udnævnte enten med accept eller afslag. Sagerne vedr. de kongevalgte rigsråder forblev også i Konseilspræ-

¹⁵ Vedr. rigsdagsvalgsagernes nærmere behandling se mit afsnit i Rigsarkivets interne publikation: Materiale til vejledning om Indenrigsministeriets arkiv, 1974.

¹⁶ F.eks. RA, I. min. RJ 104 og 106/1848–66.

¹⁷ F.eks. do. 97–99 og 722/1848–66.

sidiæt efter 1868.

Lovfortolkning. Lovfortolkningssagernes antal steg meget naturligt efter udstedelsen af en ny valglov. De mest almindeligt forekommende fortolkningsproblemer vedrørte valgretsbetingelserne: § 3: Ingen, som står i privat tjenesteforhold, kan udøve valgret, medmindre han har sin egen husstand. § 4: Ingen kan udøve valgret, som nyder understøttelse af det almindelige fattigvæsen eller som har modtaget nogen sådan hjælp, medmindre den enten er tilbagebetalt eller eftergivet. For landstingsvalgene var hovedproblemet, hvad der var indbefattet i den direkte skat til stat eller kommune på 200 rdl., som var betingelsen for udøvelse af valgretten. Inden for begrebet privat tjenesteforhold var det især hjemmenværende sønner, kapellaner og gårdbestyrere, der gav anledning til forespørgsel til ministeriet. En interessant sag af den art er en forespørgsel fra Hvidovre kommune, om de faste arbejdere, der boede på bryggerierne Gl. og Ny Carlsberg, havde valgret. De havde tidligere været optaget på valglisten, men i 1892 blev der rejst klager herover. Ministeriet svarede, at sognerådet var kompetent til selv at afgøre sagen. Man ville dog udtale, at de pågældende arbejdere efter ministeriets opfattelse var valgberettigede, da de ikke nød kosten af deres husbonde. Iflg. udtalelser fra bryggerierne var det kvantum øl, de modtog, nemlig ikke at opfatte som tilskud til kosten.¹⁸

Valglisten. Valglisten over kommunens valgberettigede skulle føres af kommunalbestyrelserne for perioden 1. april til 31. marts og fornyes hvert år. Desuden var der særlige regler for listernes offentliggørelse. I forfatningskampens tid blev der rejst utallige klager over fejl og formelle mangler ved fremgangsmåden. I sager om optagelse på valglisten svarede ministeriet, at klager måtte rettes til vedkommende kommunalbestyrelse, hvis kendelse ville kunne indbringes for domstolene. Hvis spørgsmålet blev rejst af en kommunalbestyrelse, hørtes amtet og evt. valgbestyrelsen i sagen, inden Indenrigsministeriet på samme måde fastslog kommunalbestyrelsens kompetence, men dog anførte sin opfattelse som vejledning.¹⁹

Valgkredse. Grundlaget for administrationen af valgene var landets inddeling i valgkredse. Den første indførelse i rigsdagsjournalen 1848 gælder netop tilvejebringelsen af denne valgkredsordning med

¹⁸ do. 572/1869–1901.

¹⁹ do. 173 og 179/1869–1901.

kredsens omfang, antal medlemmer af valgbestyrelserne og fastsættelse af afstemningssteder. De følgende sager i denne gruppe omhandler flytning af valgsteder og ajourføringer i forbindelse med kommunedelinger. Et særligt problem frembød stemmeafgivningen fra småøerne, hvor beboerne først efterhånden fik mulighed for at afgive deres stemme på øen, mens de oprindeligt skulle fragtes over til fastlandet med særlige skibe.²⁰

Valghandlingen. Alle sider af denne har været gjort til genstand for henvendelse til ministeriet. Et stedse tilbagevendende spørgsmål var fordelingen af omkostningerne mellem valgkredsens kommuner, ikke mindst når en landkommune var i fællesskab med en købstad. Københavns magistrat stillede en sådan forespørgsel den 8. dec. 1898 p.g.a. fællesskabet mellem København og Sundbyernes sogn i stadens 9. valgkreds. Ministeriet hørte Sundbyernes sogneråd gennem amtmanden. Der ønskede man omkostningerne fordelt efter vælgernes antal, mens amtet indstillede til Indenrigsministeriet, at folketallet blev lagt til grund. Derefter hørtes Københavns magistrat, der svarede, at den ikke så nogen grund til at afvige fra den hidtidige praksis, nemlig en fordeling efter befolkningstallet. I øvrigt ville Sundbyerne slippe 7 kr. billigere efter denne fordelingsnorm. Den 18. april 1899 faldt ministeriets svar til både magistrat og amtmand, der skulle ekspedere svaret videre til sognerådet. Ministeriet var enigt med magistrat og amt om, at fordelingen skulle ske efter folketal.²¹

Nyvalg. En sag vedr. udskrivning af et nyvalg indeholder normalt et koncept til forestillingen til kongen, til det åbne brev og til et cirkulære til samtlige amtmænd om at beordre valgbestyrelserne til at træffe forberedelser til valget. Da Færøerne hørte under Justitsministeriet, blev dette ministerium anmodet om at træffe de nødvendige foranstaltninger til valget her.²²

Folkeafstemninger. I 1916 gennemførtes for første gang i Danmark et frivilligt referendum vedr. salget af de Vestindiske øer. Også denne sag findes i rigsdagsjournalen og indeholder de skematiske indberetninger om valgets udfald og de efterfølgende stridigheder om omkostningerne ved afstemningen. Efter dansk købstadsforenings opfattelse var det ikke et kommunalt, men et stats-

²⁰ F.eks. do. 766/1848–66.

²¹ do. 737/1869–1901.

²² do. 595/1869–1901.

ligt anliggende. Også det obligatoriske grundlovsreferendum, der indførtes med grundloven 1915 og første gang afholdtes i 1920, findes i rigsdagsjournalen.²³

Rigsarkivet og Folketingets arkiv indeholder et omfattende valgmateriale, der dels supplerer, hvad der er bevaret i kommunalråd og valgbestyrelses arkiver, dels belyser centraladministrationens og det øverste folkevalgte organs afgørelse i mange af de spørgsmål, der først blev rejst på lokalt plan, eller som de lokale organer senere skulle administrere. Samtidig er valgsagerne et godt eksempel på den administrative og arkivalske sammenhæng mellem den lovgivende myndighed, centraladministrationen og lokaladministrationen.

²³ do. 477, 754 og 760/1901–20.

Gamle danske retsbøger fra de skånske provinser

AF PAUL G. ØRBERG

Indledning.

En fortegnelse over de bevarede ældre danske tingbøger og rådstueretsprotokoller fra herreder, birker, byting og rådstueretter findes i bind 15 af tidsskriftet FORTID OG NUTID.¹ Imidlertid medtager denne oversigt ikke de østdanske retsbøger fra Skåne, Halland og Blekinge, selv om disse jo udgør et jævnyrdigt materiale til dansk rets- og kulturhistorie. Hensigten med denne artikel er for det første at supplere den nævnte oversigt med det pågældende tingbogsmateriale – nogen samlet fortegnelse over dette findes ikke i den trykte danske eller svenske litteratur – men desuden at give et bidrag til tingbøgernes tidlige historie.

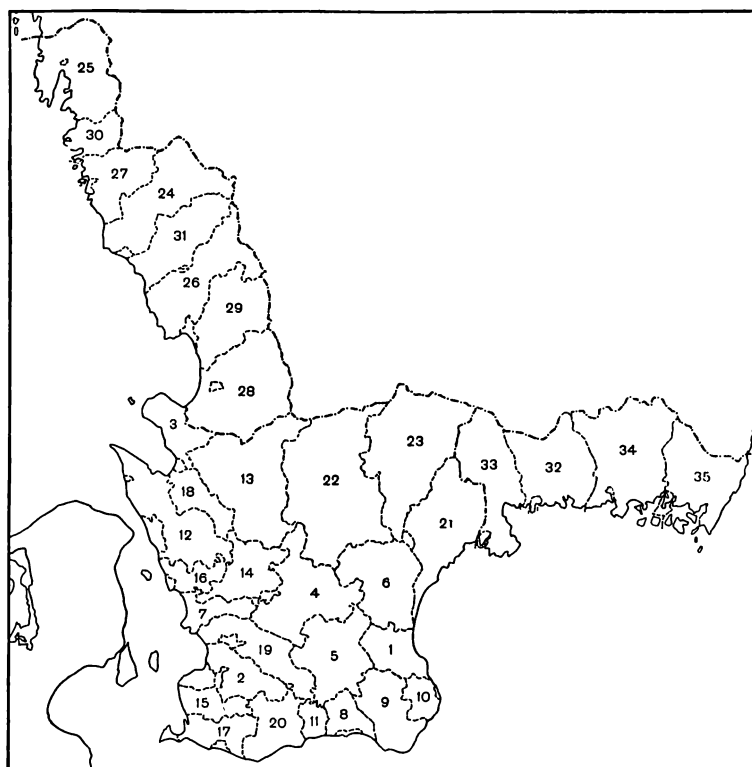
Halland (8 herreder) blev afstået til Sverige på 30 år ved freden i Brömsebro 1645 og endeligt afstået sammen med Skåne (23 herreder) og Blekinge (4 herreder) ved freden i Roskilde 1658. Det er dog ikke blot tingbøgerne før disse årstal, som i denne forbindelse har interesse. Begge fredstraktater indeholdt nemlig udtrykkelige løfter om, at indbyggerne skulle blive ved deres vanlige lov og ret, og det kom til at gælde frem til 1682–83, da først købstæderne og derpå landjurisdiktionerne antog den svenske retsplejes former og svensk lov. Indtil da fungerede det danske retsapparat nogenlunde uanfægtet videre, og de retsbøger, der førtes ved de forskellige domstole, må betragtes som danske.²

Det aktuelle tingbogsmateriale fordeler sig på ikke færre end fire arkiver, nemlig rigsarkivet i København, landsarkivet i Lund, stadsarkivet i Malmö og Göta Hovrätts arkiv i Jönköping. For hovrättens vedkommende er det kun retsbøgerne fra før 1668 – fra to købstæder og to herreder – som er originale embedsprotokoller, de øvrige er samtidige afskrifter; se herom den efterfølgende kommentar. Disse afskrifter er kun medtaget for så vidt de er ældre end de

¹ Hans Knudsen: De danske Raadstueprotokoller og Tingbøger. Fortid og Nutid XV (1943–44), p. 77 ff.

² Brömsebrofredens § 27. L. Laursen: Danmark-Norges Traktater IV, p. 454. Roskildefredens § 9, *ibid.* V, p. 234. Knud Fabricius: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige II (1906), p. 206 ff. og IV (1958), p. 105 ff.

Kort over herredsinddelingen i Skåne, Halland og Blekinge

<i>Skåne</i>	10. Jerrested	20. Vemmenhøjs	28. Högs
1. Albo	11. Lynids	21. Villands	29. Tønnersø
2. Bare	12. Luggude	22. V. Gønge	30. Viske
3. Bjerge	13. N. Åsbo	23. Ø. Gønge	31. Årstad
4. Froste	14. Onsö		
5. Fers	15. Oksie	<i>Halland</i>	<i>Blekinge</i>
6. Gers	16. Rønnebergs	24. Favrås	32. Bregne
7. Harjagers	17. Skyds	25. Fjære	33. Lister
8. Herrested	18. S. Åsbo	26. Halmstad	34. Medelsted
9. Ingelsted	19. Torne	27. Himle	35. Østre

Kortet er gengivet fra Knud Fabricius: *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige IV*, 1958.

originale embedsbøger i landsarkivet i Lund eller dækker andre større åremål end disse.

REGISTRATUR³

I. Rigsarkivet i København

Herredsting

Himle	1573–74	fragment
Himle	1578–81	–
Himle	o. 1590	–
Himle	1597–98	–
Fjäre	1597–98	–
Faurås	1629–31	
Faurås	1637–39	
Fjäre	1633–35	

II. Landsarkivet i Lund

Landsting

Skåninge	1654–83, lakune 1655–66, 1676–79
Hallandsfars	1647–83, lakune 1648, 1650–53, 1664–66, 1677–81

Byting (kämnrarsrätt)

Kristianstad	1615–83
Simrishamn	1632–82
Laholm	1640–83, lakune 1650–52, 1677–78
Landskrona	1640–82, lakune 1643 12/12 – 1645 10/4, 1667–69
Lund	1642–83, lakune 1644 13/2 – 1645 6/10, 1665–78
Ystad	1651–83, lakune 1654–55, 1675–78
Helsingborg	1663–83, lakune 1671–79
Varberg	1667–83
Karlshamn	1673
Skanör-Falsterbo	1680–83

³ Oplysningerne til registraturen er indhentede fra Rigsarkivet i København, Landsarkivet i Lund, C. G. Weibull: Dombokföringen och häradsrättsarkiven, uttrykt manuskript i Weibullska samlingen i landsarkivet i Lund, afskrift af AB Rekolids filmlistor på Riksarkivet i Stockholm v. Hans H. Worsøe. Ggka = Skånske generalguvernementskancellis arkiv.

Rådstueret (rådbusrätt)

Kristianstad	1616–83
Simrishamn	1619–83, diverse lakuner
Laholm	1631–83, lakune 1652–59
Ronneby	1634–40
Varberg	1649–62, lakune 1663–83
Falkenberg	1658–83
Landskrona	1662–70, lakune 1671–83
Kungsbacka	1663–83, lakune 1664–68
Ystad	1664–69, lakune 1670–83
Karlshamn	1665–83
Skanör-Falsterbo	1667–83
Sölvesborg	1670–80, lakune 1681–83
Lund	1680–83

Herredsting (häradsrätt)

Skåne

Frosta	1647–82, lakune 1649–58 (1659–68 <i>Ggka</i>)
Gärds	1649–83, lakune 1650–66, 1670
Bara	1651–83, lakune 1664, 1667–71 (1651–66

Ggka)

Oxie	1656–70, lakune 1664–66, 1671–83 <i>Ggka</i>
Färs	1657–65, lakune 1666–83 <i>Ggka</i>
Torna	1657–64, lakune 1665–83 <i>Ggka</i>
Ingelstads	1658–83, lakune 1673–79 <i>Ggka</i>
Herrestads	1662–70, lakune 1671–83 <i>Ggka</i>
Skytts	1663–65, lakune 1666–83 <i>Ggka</i>
Luggude	1667–83 <i>Ggka</i>
Östra Göinge	1671–83
Villands	1672–83, lakune 1675–81
Vemmenhög	1674–77, lakune 1678–83 <i>Ggka</i>
Norra Åsbo	1680–81, lakune 1682–83

Halland

Halmstads	1642–67, lakune 1654–58, 1668–83
Fjäre	1643–83, lakune 1655, 1658–61, 1675
Viske	1643–83, lakune 1650–53, 1657–61
Årstads	1644–83
Höks	1652–83, lakune 1657–78
Himle	1667–83
Tönnersjö	1674–83

Blekinge

Listers 1663–83, lakune 1668, 1672–75

Östra 1667–81, lakune 1682–83

Bräkne 1669–83, lakune 1673

Medelsta 1679–83, lakune 1682

Birketing

Örtofte birk 1655–70

Herrevad klostres birk 1656–60 *Ggka*

Dalby birk 1666–74 *Ggka*

Boe birk

III. Stadsarkivet i Malmö

Malmö rådstueprotokol (stadsbok) 1503–. Lakune 1575–87.

Malmö bytingbog 1577–. Lakune 1584–87, 1591–94, 1601–13, 1628–33, 1638–40, 1645, 1684.

IV. Göta hovrätts arkiv i Jönköping

Halmstad rådstueret 1643–55, rådstueret og byting 1668–75

Ronneby rådstueret 1663–83, lakune 1665–67, 1672–74

Helsingborg rådstueret 1668–74, byting 1671–72, 1680

Himle herredsting 1631–33

Villands – 1654–83, lakune 1664–70, 1673–78

Bräkne – 1668

Medelsta – 1668

Tönnersjö – 1668–83, lakune 1669–71

Vaxtorp birketing 1668–83, lakune 1673, 1675–79

Vegeholm – 1680–82

ARKIVHISTORISK KOMMENTAR

1. *Rigsarkivet i København.*

De hallandske tingbogsfragmenter og tingbøger, som opbevares i det danske rigsarkiv, er alle fra nordlige herreder under Varberg len.⁴ De falder klart i to grupper, tingbogsfragmenterne fra 1500-tallet og tingbøgerne fra tiåret 1629–39. Fragmenterne er udgivet in extenso af Albert Sandklef, som i indledningen til sin bog be-

⁴ Egeskabene E. Varberg len, lokalarkiver. Rigsarkivet.

handler deres arkivhistorie.⁵ Når han antager, at tingbøgerne har været opbevaret på Varberg Slot, er det utvivlsomt rigtigt; det skyldtes imidlertid ikke, som anført, et almindeligt ønske om i de urolige tider at gemme dem på et sikkert sted. Allerede i 1578 var der blevet pålagt lensmændene et vist tilsyn med tingbogsførelsen, som åbenbart medførte, at tingbøgerne kom til at indgå i lensarkiverne. Reversaler i de inventariefortegnelser, som blev optaget ved lensmandsskifterne, viser, at det fra slutningen af 1500-tallet overalt har været en i hvert fald meget udbredt praksis at opbevare tingbøgerne på lensmandsslottene, en ordning, som også administrationen forudsætter.⁶ Den almindelig fulgte fremgangsmåde var den, at tingskriveren indleverede den udskrevne tingbog til lensmanden og fik den ombyttet med en ny.⁷

Fra Varberg len haves to enslydende reversaler, dateret Varberg Slot 1636 Philippi Jacobi og 5. juli, og indrettet i anledning af Henrik Gyldenstjernes overlevering af lenet til Iver Krabbe, der var den sidste danske lensmand inden afståelsen i 1645.⁸ Det udsnit af inventariet, der interesserer i denne sammenhæng, lyder:

Findes udi det røde hus ved den røde munke-hestemølle, som længe har været ubrugelig og er ganske ubrugelig og vil hjælpes med det første

Tingbøger af Himle herred fra 1629 og til 1636 . . . 4

Tingbøger af Faurås herred fra 1629 og til 1635 . . . 3

Tingbøger af Fjäre herred fra 16 og til 16 . . .

Tingbøger af Viske herred fra 16 og til 16 . . .⁹

Udgangsårene viser, at man i Varberg på denne tid har fulgt den oven for omtalte praksis med aflevering af den fuldskrevne tingbog.

En sammenligning med registraturen p. 128 viser, at kun én

⁵ Albert Sandklef: 1500-tallets halländska tingböcker. Institutet för västsvensk kulturforskning, skrifter 5. Lund 1959.

⁶ Åbent brev 1578 29. marts, Corpus Constitutionum Daniæ II, p. 88. Misive til Axel Gyldenstjerne 1599 18. juli, Kanc. brevb. Rettertingsdom 1612 5. juni, Det kgl. Rettertings Domme 1604–14, udg. v. V. Secher (1886), p. 427 ff.

⁷ Alf Erlandsson: Skånska Generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv. Förvaltnings- och arkivhistoriske undersökningar, Lund 1967, p. 221.

⁸ Kr. Erslev: Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596–1660 (1885), p. 9.

⁹ Lensregnskaber. Varberg len d. kvittansiarumsbilag 1610–1636. Rigsarkivet.

tingbog synes at optræde både i registratur og inventarium, nemlig Faurås 1629–31. I 1636-reversalerne savnes desuden helt tingbøgerne fra 1500-tallet.

Man har opstillet den hypotese, at tingbøgerne er bragt med fra Varberg Slot, da Iver Krabbe i 1645 måtte rømme det.¹⁰ Sammenligningen med 1636-reversalerne viser imidlertid, at denne forklaring næppe er fyldestgørende; forholdene omkring disse tingbøger er sikkert mere komplicerede, men lader sig ikke nøjere udrede.

Der kan endelig her være grund til at henlede opmærksomheden på, at tingbogsfragmentet fra Himle herred 1573–74 er det ældste tingbogsmateriale overhovedet, som er bevaret fra et dansk herredsting. Næstældst er tingbogen for Børglum herred fra 1576 i Landsarkivet for Nørrejylland.

2. Landsarkivet i Lund.

Tingbøgerne i landsarkivet i Lund ligger for størstedelens vedkommende i de respektive retsbetjent- og rådstuearkiver (häradsrätts- og stadsarkiver), men en mindre gruppe herredstingbøger – ialt 32 bind – og to birketingbøger er anbragt i det skånske generalguvernementskancellis arkiv (seriesignum D III ea, i registraturen forkortet: *Ggka*). Dette skyldes, at generalguvernøren kom til at fungere på linje med de tidligere danske lensmænd m.h.t. autorisation og opbevaring af tingbøgerne, således at tingbøgerne, når de var udskrevne, af tingskriveren blev indsendt til generalguvernementskancelliet. De tilsvarende fra Kristianstads len og Blekinge eksisterer ikke mere, idet de gik tabt ved stormen på Kristianstad i 1676.¹¹

3. Stadsarkivet i Malmö.

»Stadsboken« fra 1503 er Nordens ældste retsbog. Den er sammen med de øvrige malmöske retsbøger fra 1500-tallet udgivet in extenso.¹² Protokollerne opbevares i stadsarkivet i Malmö, som siden 1949 har haft status som landsarkiv.¹³

¹⁰ Albert Sandklef, op. cit. p. 11. Citat af brev fra rigsarkivar Svend Aakjær.

¹¹ Alf Erlandsson, op. cit. p. 222.

¹² Ældre danske rådstueprotokoller og bytingbøger. Malmø rådstueprotokol (stadsbok) 1503–1548 udg. af Erik Kroman (1965). Malmø tingbøger 1577–83 og 1588–90 udg. v. Leif Ljungberg og Einar Bager (1968). Malmø stadsbog 1549–1559 udg. v. Einar Bager (1972).

¹³ Nordisk Arkivnyt 1961, p. 18.

4. Göta Hovrätt i Jönköping.

Som berørt i indledningen findes der i hovrättens arkiv nogle få originale tingbøger. Deres historie er ikke forf. bekendt. De øvrige er samtidige afskrifter af tingbøger fra tiden efter 1668–69. Ifølge svensk lov skulle sådanne afskrifter hvert år indsendes til den respektive hovrätt. Afskrifterne er i øvrigt ikke fuldstændige, men en slags ekstraktafskrifter.¹⁴

5. Tabte tingbøger fra den danske tid.

På grundlag af de tidligere nævnte reversaler, som indeholdes i inventarielister i lensregnskaberne kvittansiarumsbilag, er der mulighed for at give en del oplysninger om de tabte tingbøger fra de skånske provinser danske tid. I følgende lensregnskaber nævnes tingbøger: Malmøhus, Helsingborg, Herrevad Kloster, Varberg, Halmstad, Sølvborg og Kristianopol. Reversalen fra Malmøhus (dateret 1632 5. juli) nævner dog kun »11 gamle tingbøger udi skriverstuen«. For Helsingborg len hedder det i reversalen (dateret 1610 30. maj): »60 tingbøger, somme er ubrugelige, en part med gammel pergament og somme pergament med løs papir«. I en reversal fra 1629 nævnes 104 gamle tingbøger. De fleste af disse tingbøger er imidlertid nøje registrerede i en reversal fra 1650 10. august, som for Luggude herreds vedkommende rækker tilbage til 1584. På grundlag af inventarielisternes reversaler kan der opstilles en liste over registrerede tingbøger:

Skåne

Luggude	1584–1650
Nr. Åsbo	1604–1648
Sdr. Åsbo	1604–1648
Bjäre	1621–1647
Herrevad Klosters birk	1634–1652

Halland

Halmstad	1581–1637
Årstad	1598–1637
Himle	1629–1636
Faurås	1629–1635
Fjäre	før 1635
Viske	før 1635

¹⁴ C. G. Weibull, op. cit. Jf. Arkivvetenskapliga studier, 4. saml. p. 43, Lund 1968.

Blekinge

Medelsta 1624–1628 f.

Lister 1634–1640 f.

Östra ml. 1625–1632

Tingbøger fra 1500-tallet er yderligere dokumenteret fra Vemmenhög herreds ting i 1590, mens et missive fra 1599 forudsætter, at der i Villands herred har været ført tingbøger før 1581.¹⁵

Da der i det hele kun er bevaret et meget begrænset antal danske herredstingbøger fra 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet, er de omtalte reversaler af betydelig interesse, i nogle tilfælde giver de værdifulde bidrag til tingbogshistorien.¹⁶ Som eksempel skal derfor her gengives fortegnelsen for Halmstad herred, som indeholdes i reversalen i Halmstad Slots inventarium, dateret 1640 30. april:¹⁷

Hernæst findes efterskrevne tingbøger ført til Halmstad herreds ting.

1. En tingbog dateret den 11. december 1581. Udi hvilken er skrevet til 1583. Af ingen underskrevet eller forsegleet.
2. En tingbog dateret 1583 og til 1584. Af Hans Sørensen da tingskriver underskrevet.
3. En tingbog dateret den 18. april 1586. Udi hvilken er skrevet til 1588. Uden forsegling.
4. En tingbog dateret 1591 og til 1595. Uden forsegling.
5. En tingbog dateret 1595 og til 1598. Uden forsegling.
6. En tingbog uden bind og en del af bladene afrevet og borte, dateret 1605 og til 1606.
7. En tingbog dateret fra den 14. juli 1606 og til 1607. Intet underskreven.
8. En tingbog fra 1607 udi hvilken er skrevet til 1610.
9. En tingbog dateret fra 1610 og til 1613.
10. En tingbog fra 1613 og til 1614. Uden forsegling.
11. En tingbog af ærlig og velbyrdig mand Mogens Parsberg, da

¹⁵ 1590 17. november og 1599 18. juli, Kanc. brev.

¹⁶ En enkelt af disse reversaler foreligger trykt i: Ældste danske Arkivregistraturer V, 1 p. 99 f. (Sejlstrup len, Børglum herreds tingbøger). Det er forf.s hensigt i en anden sammenhæng at bearbejde hele det danske materiale.

¹⁷ LR. d. kvittansiarumsbilag, Halmstad len, 1606–1645. Rigsarkivet.

- høvedsmand på Halmstad Slot, samt K. M. ridefoged Jens Jørgensen underskrevet. Dateret fra 1615. Udi hvilken findes skrevet til 1617.
12. En tingbog dateret fra den 12. maj 1617 og til 1620 udi april måned.
 13. En tingbog dateret fra den 28. august 1620 og til den 15. november 1621.
 14. En tingbog dateret fra den 19. november 1621 og til den 18. august 1623.
 15. En tingbog fra 1623 og til 1626, uden forsegling og underskrevet.
 16. En tingbog på 1626, 27, 28, 29 og 30.
 17. En tingbog på 1630, 31, 32, 33, 34, 35, 36 og 37.

Tilbage står spørgsmålet, hvordan de mange tingbøger, specielt herredstingbøger, fra den danske tid er gået tabt. I de svenske arkiver er der stort set kun bevaret sådanne tingbøger fra fire herreder (Himle, Frosta, Gärds og Bara), og selv suppleret med den lille samling i rigsarkivet i København er det kun en forsvindende del af det store tingbogsmateriale, der er bevaret – i modsætning til de andre dele af riget, hvor der fra tiden efter ca. 1630 forefindes et stort antal tingbøger.

Da dansk retspleje, som omtalt i indledningen, videreførtes i årtierne efter fredsslutningerne, må man antage, at de ældre tingbøger ville kunne have haft en væsentlig betydning for en juridisk dokumentation, et forhold, som vi da også tidligere finder understreget af regeringen.¹⁸ Det er således også fastsat i fredstraktaten af 26. februar 1658 (Roskildefreden), at administrativt materiale fra lensarkiverne skulle overdrages til svenskerne. Traktaten nævner ikke tingbøgerne ved navn – i modsætning til jordebøgerne – men taler om skrifter, som angår justitien.¹⁹ Traktatbestemmelsen blev imidlertid fulgt op af missiver til lensmændene i de skånske provinser, som udtrykkeligt pålægger dem at levere jordebøger, skattemandtallene og tingbøgerne til dem, som på svensk side affordrede dem, hvis det da ikke allerede var sket.²⁰ Jordebøgernes skæbne har tidligere været undersøgt. De blev ikke, som foreskrevet

¹⁸ Jfr. til eks. åbent brev 1630 4. marts, CCD IV, p. 511.

¹⁹ Roskildefredens § 10. Danmarks-Norges Traktater V, p. 235.

²⁰ Missive 1658 9. marts, CCD VI, p. 373. Jfr. missive 26. febr. Ibid. p. 371.

vet, overdraget til svenskerne og må være gået tabt, under hvilke omstændigheder lader sig i dag ikke udrede, men man må vel formode, at der er tale om en slags sabotage fra danskernes side.²¹ Ganske den samme konklusion kommer man til for tingbøgernes vedkommende. De politiske forhold har bevirket, at det ældre tingbogsmateriale fra de skånske provinsers herreder og birker er væsentligt fattigere end fra de øvrige dele af det danske rige, bortset fra Sønderjylland, hvor særlige forhold gør sig gældende.

²¹ Alf Erlandsson, op. cit. p. 209 f. Jfr. ARKIV bd. 2, p. 154 f.

- Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. Ved F. Falkenstjerne og Anna Hude. 1895–99.
- Indberetninger fra Charles de Dançay til det franske Hof om Forholdene i Norden 1567–73. Ved C. F. Bricka. 1901.
- Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale indtil 1914. Ved Emil Marquard. 1952.
- Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark. Uddrag. 3. bd. 1689–1719. Ved S. Nygård. 1941. 5. bd. 1731–65. Ved S. Nygård. 1955.
- Kancelliets Brevbøger vedr. Danmarks indre Forhold. Uddrag. Ved L. Laurssen. 1571–88 (4 bd.). 1898–1906. Ved E. Marquard. 1630–32. 1932. Ved Johan Jørgensen, 1644–45. 1968.
- Fonden ad usus publicos. 1765–1842 (3 bd.). 1897–1947.
- Fra Rigsarkivets samlinger. Gengivelser af aktstykker og breve. III. Danske adelsbreve fra tiden indtil 1660. Ved Erik Kroman. 1953. – IV. Grønland. Ved Sune Dalgård. 1960.
- Statsrådets Forhandlinger. Ved Harald Jørgensen. I–X. 1848–66. 1954–72. Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964. 1964.
- Kilder til dansk historie i engelske arkiver. Af Jens Engberg. 1968.
- Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt af Anne Riising. 1970.
- Katalog over Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn. Håndskriftsamlingen. Ved Anne Riising. 1956.
3. udskrivningskreds' arkiv 1788–1956. 1970.
- Fyns Stifts Kirkebøger, 1972.
- Landsarkivet for Nørrejylland.
- Arkivregistraturer 2. Håndskriftsamlingen. 1969.
- Arkivregistraturer 3. Godsarkiver 1. Ryttergodserne. 1971.
- Oversigt over brandforsikringsarkivalier fra købstæder. 1969.
- Oversigt over de private godsers fæste- og skiftearkivalier. 2. udg. 1972.
- Oversigt over arkivalier vedr. borgerskaber og næringstilladelser. 1971.
- Viborg landstings dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner. 1965.
- Viborg landstings dombøger 1617 A. Udtog af dommene. 1971.
- Jyllands brevkiste. Landsarkivet for Nørrejylland 1891–1966. 1966.
- Fortid i skrift. Vejledning til arkivets udstilling. 1967.
- De nørrejyske landdistrikters rets- og politikredse indtil 1956. 1967.
- Oversigt over hjælpemidler til arkivstudier i Landsarkivet for Nørrejylland. 1971.
- Oversigt over udskrivningsarkivalier 1700–1788. 1972.
- De nørrejyske købstæders og landsognes lægdsbetegnelser 1789–1970. 1972.
- Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. Af Harald Jørgensen. 1966.
- Foreløbige arkivregistraturer udsendt af Landsarkivet for Sjælland m.v.:
- Falsterske retsbetjentarkiver indtil 1919. 1964.
 - Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Gl. Københavns amt. 1966.

Fortsættes på omslagets fjerde side

- Frederiksborg amt I. 1968. Præstø amt. 1970. Gl. Roskilde amt. 1971.
Sorø amt I. 1972.
- Ældre fængselsarkiver fra København og Møn. 1965.
 - Brandforsikringsarkivalier for købstæder og landbygninger indtil ca. 1872. 1967.
 - Bornholmske kirkebøger. 1968.
Helsingør stifts kirkebøger. 1971.
 - Roskilde stifts kirkebøger I. Provstierne i Gl. Roskilde amt. 1972.
II. Provstierne i Holbæk amt. 1972.
 - Sjællandske rådstuearkiver indtil ca. 1868. Frederiksborg amt I. 1971.
 - Københavnske lavsarkiver. 1971.
 - Sjællandske og Lolland-Falsterske lavsarkiver. 1971.
- Embedsetater udsendt af Landsarkivet for Sjælland m.v.:
- Stiftamtmand og amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1848-1970. 1970.
 - Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919-69. 1970.
 - Anklagemyndighed og politi på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919-72. 1972.
- Oversigt over skolehistorisk materiale i Landsarkivet for Sjælland m.m. 1-2. 1971.
- Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele.
Vejledende arkivregistraturer VI. Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele.
Ved Frode Gribvad og Johan Hvidtfeldt. 1944.